

هاشم کاکەیی

مێژووی بزووتنەوەی بابی و بەهاییەکان

هەولێر ٢٠١٢

مێژووی بزووتنەوەی بابی و بەهاییەکان

نووسین و لێکۆڵینەوە
هاشم عاصی کاکەیی

وەزارەتی رۆشنبیری و لاوان
بەڕێوەبەرایەتی گشتیی راگەیاندن و چاپ و بڵاوکردنەوە
بەڕێوەبەرایەتی چاپ و بڵاوکردنەوەی هەولێر

ناوی کتێب: مێژووی بزووتنەوەی بابی و بەهاییەکان

نووسینی: هاشم عاصی کاکەیی

پیتچنین: سەنگەر هاشم

نەخشەسازی ناوەڕۆك: ئەنجام سعید بابان

نەخشەسازی بەرگ: ئامانج ئەمین

چاپی یەکەم، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی رۆشنبیری - هەولێر/ ٢٠١٢

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان
ژمارەی سپاردنی (٧٨٩) ساڵی (٢٠١٢)ی پێدراوە

هەندێ جار کە موتالاَی کتێبە مێژووییـەکانم دەکـرد، جارجـار چاوم دەکەوتە زاراوەی (بابییە و بەهائییە) یاخود سەرەداوێك لـە مێژووی بزوتنەوەی (بابییە — بابیی) وسەرهەڵدانی، نـەم دەزانـی ئەمانـە کـێن وخـەڵکی کوێن و بـیرو باوەڕیـان دەبـێ چـۆن بێـت و هەگبەی (باب) دەبێ چـی تێـدابووبێ و لـە چـی دوابـێ ، هـەروەها پەیوەنـدی ئـەم گرۆیـە چـی بـێ لـە گـەڵ ئیـسماعیلیەی فـاتمی و بیروبـاوەڕە بـاتنی یـەکانی وەك (هەقـەو ئـەهلی هـەق ودروزو نوسەیری) و پاشان فەلـەیان وجولەکە و زەردەشتی. لـە راستیدا بەنـــدە بەســـەرهاتی بـــاب و ئـــەو ئافرەتـــە ناودارەیـــان (قـــرە العین)وچۆنیەتی سەرکوت کردنی بزاڤەکەیان و ئـەنفال کردنیـان کـە سەرچـاوە ئێرانییـەکان خۆیـان دان بـەم راسـتیەدا دەنـێن، سـەرنجی راکێشام و پـێم بـاش بـوو لـەم جۆرە بابەتـە بـە زمـانی کـوردی لــە مــەڕ ئــەم بیروبـاوەڕەوە بنووسـم و سەرچـاوەکانیش بەراوورد بکەم و بەلای راستیەکاندا بڕۆم.

لێکۆڵـەران راو بۆچـوونی جودایـان هەیـە سـەبارەت بـە پەیـدا بوونی ئەم بیروباوەڕە نهێنی یـەی بابیـەو سـەرهەڵدانی و پێناسـە کردنـی، هەیانـە وتوویـە : ئەمانـە گرۆیـەکن لـە گرۆیـانی شیعە و هەندێکیـشیان لـەو بـاوەڕەدا بوونـە کـە ئەمانـە لـە نێـوان شـیعەو

سوننەدا بوون، کەچی هەندێکیش وتوویانە: ئەمانە ئایینێکی نوێیان پەیدا کردوە. دیارە ئەم لێکدانەوەیەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕەنگاو ڕەنگییەی لەم ئایین و باوەڕەدا بەرجەستە بووە و دێتە پێش چاو کاتێك دەچیتە ناوەڕۆکیەوە. کەسانێکیش هەن لەمێژووی سەرهەڵدانی ئەم تایەفەیە دوو دڵن و مێژووی سەرهەڵدان و بزاڤەکە گەلەك بە کۆنتر دەدەنە قەڵەم بە تایبەتی سەرچاوە مێژووییە ئێرانییەکان، کەچی ئێرانییەکان دەڵێن نەخێر ئەمانە بە هۆی (میرزا محەمەد عەلی)و (میرزا حوسێن عەلی) نازناو بە (بەهاء)ی کوڕی میرزا بزورگی نوری مازندەرانی سەریان هەڵداوە، هەمووشمان دەزانین وڵاتی ئێران لانکی سەرهەڵدانی ئەم جۆرە گروپانەیە کە یەکێك لەوانە بابییە و پاشان بەهائییە کە لە مێژوودا گۆشەیەکی تایبەت و دیار داگیر دەکەن. لەبەر ئەوە دەتوانیین بڵێین ئێران هەر لە زووەوە مەڵبەندێکی بەرفراوانی دەرکەوتنی ئایین و ڕێبازو ڕێڕەوە هەمە جۆرەکان بووە، بە ناوبانگ ترین ئایینیشی زەردەشتی بووە کە ئایینی خەڵکانی (ئاریان ڤاج: واج)بووە بە گشتی ، هیچ بە دووری نازانم کە بیروباوەڕی بابییە لە بنەڕەتدا سەر بە ئاینێکی کۆنی ئێران بێت، بەڵام لە سەردەمی(باب) جارێکی دی زیندوو کرابێتەوە هەر وەك دەیان ڕێبازو ڕێڕەوی دی ڕۆژهەڵات، چونکە

لە تێڕوانینی موسڵمانانی عەرەب بۆ ئەم بیروباوەڕەی بابییە، دەخرێتە چوار چێوەی (شعوبییەت)وە، ئەگەر بێت و مرۆڤایەتیش سەرهەڵدانی ئەم جۆرە بزوتنەوانەی کەلە مێژووی عەرەبدا ناوی نراوە شعوبییەت بە بزوتنەوەیەکی کۆمەلآیەتی و شارستانی و فیکری دابنێ کە بڕێك لە نەتەوەکانی غەیرە عەرەب وەك کورد و فارس پێی هەستاون لەسەر دەمێکدا بۆ گێڕانەوەی مافە زەوت کراوەکانیان لە ناوچەکانی خۆیاندا، ئەوا رەنگە تەرازوی هەق هاوسەنگ بێ، چونکە وادیارە دەسەلآتدارانی ئومەوی زۆر لە بنەماکانی موسڵمانان دوور کەوتبوونەوەو بەچاوێکی نزم روانیویانەتە موسڵمانی غەیرە عەرەب و ئەم بزوتنەوانەشیان بە گوزارشت کردن لە دەمارگیری فارسەکان لەقەڵەم داوە دژی عەرەب. سەیریش لەوەدایە شعوبییەت تەنها فارس وکوردی نەگرتوەتەوە کە خەریکی سەرهەڵدان بووبن ، بەڵکو رەگەزەکانی وەك (نەبەطی و قبطي و ئەندەلوس و زوط لە خەڵکانی سندو زنجەکان) لە ئەفریقیای دەگرتەوە .ئەم بزوتنەوەیشە لە نیوەی دووەمی سەدەی یەکەمی کۆچی دەستی پێکردووە و بەردەوام بووە تا دەمی عەباسییەکان کە بە هۆی (ئەبو موسلم خۆراسانی) یەوە پەیدا بوون ، خەڵکە داخ لە دڵەکەیش بوونە پاڵپشتی ئەبو موسلم چونکە ئومەوییەکان

ئەگەر مۆری قورقوشمیان لەگەردنی موسڵمانی ناعەرەب نابێ و ناوی شوێنو زەوییەکانیان لەسەر گەردنی جوتیاری (ئەهلی زیمە – اهل الذمة) کان نووسیبێ بۆ ئەوەی لە باجدان رانەکەن ، ئیتر چۆن سەرهەڵدان دەست پێ نەکات. شایانی باسە کوردەکان بەشداری بزوتنەوەی بابەکی خورەمییان کردوە بە هۆی (عصبة الکردی) خاوەنی ناوچەی (مرند)و هۆزەکانی کوردی ئازەربایجان و ئەوانەی لە پشت قەوقازەوە بوون (١).

زۆر کەس لە مێژوونوسان وای بۆ چوونە کە بیروباوەڕی شیعەگەری (التشیع) دەگەڕێتەوە بۆ بنەڕتێکی فارسەکان ، ئێرانیەکان پادشاکانی خۆیانیان وا دەهاتە پێش چاو ، کە ئەوان لە نەوەی خواکانی دنیان و هەر لەم روانگەیەوە تەماشای عەلی (س.خ.)و نەوەکانی ئەویان دەکرد ، لەبەر ئەوە ملکەچییان بۆ ئیمامان ملکەچییەکی (رەهایە = مطلق)ە ، هەروەها فارسەکان لە ژێر کاریگەری بیروباوەڕی هیندییەکاندا بوونە پێش موسڵمان بوونیان ، شاکانی خۆیانیان بە بەرجەستە بوونی روحی خودا دەدایە قەڵەم کە ئەم روحەیش لە ناو نەوەکانی شاکان دا دۆنای دۆن دەکات لە باوکەوە بۆ کوڕەکەی و ئەمانە لە نورن (٢).

بیرۆكەی مەهەدی لە ئایینەكاندا:

لە زۆربەی ئایینەكانی رۆژهەلاتدا وا باوە بە پەیدا بوونی (رزگاركارێك) لە كاتێكدا خەڵكان لە رێگای راست لا دەدەن و دەكەونە نێو بارێك لە بیركردنی ئایین و كەوتنە نێو تاوان و بەلاو تووشبوونیان بە دەستی فەرمانڕەوایانی زاڵم و نەمانی عەدالەت وحەق كردنە نا حەق لەم جۆرە بابەتانە كە دەبێتە مایەی سەر هەڵدانی زاتێك بە نێوی (مەهەدی – رزگاركار)و ئەم گەلانەش چاوەڕێی دەركەوتنی ئەوزاتەن لە ئێستا و بانەرۆژ بۆ رزگار بوونیان لەو نەهامەتیانەی بە دەسیەوە دەناڵێنن و تووشیان بووە لەم رۆژگارەدا. پێغەمبەرانی یەهودییان مژدەی ئەوەیان داوە بە پەیدا بوونی رزگار كارێك كە خوا رەوانەی دەكات بۆ لادانی خەڵكان لەگوناه و تاوانەكانیان و رزگار كردنی یەهودییان و هەموو خەڵكان لە زوڵم و زۆرێك. ئەوان واتە یەهودییان لەفزی مەسیح بەكار دێنن بۆ مەهەدی چاوەروانكراویان كە لە نەوەی داود پەیدا دەبێ ولە زوڵم و زۆرداری و چەوسانەوە رزگاریان دەكات و هەموویان كۆدەكاتەوە و دەوڵەتی خوایی – دەوڵەتی یەهودی گشتگیر پێكەوە دەنێ و پایتەختەكەی (ئورشەلیم - قودس) دەبێ. هەنوكەش زۆرێك لە فەلەیان لەو باوەڕەدان كە مەسیح نەمرەو جارێكی تریش

دەگەڕێتەوە بۆ دادپەروەری سەپاندن لە سەر زەوی کە گیرۆدەی زوڵم و ناداد پەروەرییە و خەڵکانیش لە دەستی زوڵم زۆرداری دەستی مرۆڤە دڵرەقەکان رزگار دەکات (٣)

وادیارە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەی زایینی خەڵکان چاوەڕوانی دەرکەوتنی حەزرەتی مەسیح بوون,واتە گەڕانەوەی جاری دووەمی ,لەناو گرۆیانی موسڵمانیش بووەتە مقۆمقۆی دەرکەوتنی ساحیبی زەمان: حەزرەتی مەهدی , واپێدەچێ موسڵمان و فەلەیان لەو باوەڕدا بوون کە لەم سەدەیەدا سەردەمێکی رۆحی نوێ دێتە ئاراوە هەر وەکو چۆن لە کتێبە پیرۆزەکاندا پێشبینی ئەم روداوانە کراوە.کۆمەڵگەی ئێرانیش بەدەستی چەندین گرفت و کێشەی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسیەوە دەیناڵاند ,لەم کاتەدابوو مژدەدەر(سەید محەمەد عەلی) کە لاوێکی بازرگان بوو,رایگەیێنێ کە ئەو حەزرەتی (باب)ە, واتە خاوەنی پەیامێکی ئاسمانییەو دەتوانێ رۆحانیەتی ئادەمیزادەکان سەرلە نوێ بنیات بنێتەوە,لەبەر ئەمە دەبینین بەناوی خواییەوە دەدوێ ((یا أهل الارض اسمعوا نداء الله.. لقد جاءکم النورمن الله بکتاب هذا علی الحق بالحق مبینا لتهتدوا الی سبل السلام)). هەروەها بەلای بەهاییەکانەوە ئەم دەرکەوتنە خواییەی باب هەموو مرۆڤەکان چاوەڕوانی بوون و دەرگایەك بوو

بۆ دەرکەوتنی نێردراوی دووەم کە باب مژدەی پەیدابوونی لە کتێبی (البیان) دابوو بە (من یظهره الله) کە گوایە مەبەستی (باب) لە (بەهائولا)یە کە لەپاشان دینێکی سەربەخۆی جیاواز لە دینی بابیە پێکەوە نا بەناوی (بەهایی)، چونکە بەهاییەکان لەو بڕوایەدان ئەوەی دەردەکەوێتەوە پاشیی باب، ئەو کەسە پایەی لە باب بەرزترەو هەلگری پەیامێکی نوێیە لە یەکسانی و دادپەروەری و ئاشتی و مرۆڤایەتی کە لە هەگبەی ئەم زاتەدا رێنمایەکان هەن و رێڕەوی مرۆڤ بەرەو ئاراستەیەکی گرنگ دەبات. بۆ ئەم مەبەستە باب پەیڕەوانی خۆی ئاگادار کردوە بۆ چاوەڕوانی کردن و دەرکەوتنی ئەو کەسەی کەخۆی بۆیان دەردەخات،دەبێ هەمووگوێڕایەڵ و بڕوای پێ بهێنن.لەمبارەیەوە (بەهاییان) پێیان وایە رۆڵی باب هەروەکو رۆڵی (یوحەنناى مەعمەدان)بووە،کە مژدەی دەرکەوتنی بەهائولای راگەیاندوە,,یانی رێگای خۆشکردوە بۆ دەرکەوتنی بەهائولا, بۆیە دەڵێن دروست بوونی ئایینی بابی لە راستیدا مرادفی دروست بوونی بەهاییە.

ئینجا ئەوەی زیاتر سەرنج راکێشە لەم بابەتەی دەرکەوتنی (مەهدی)یە ئەوەیە, لای هەندێك گەلان و گروپ ئەو زاتە یا ئیمامە، یان پێغەمبەرە، یا ئەوەی یەکێك لە پێغەمبەرانە. کەچی لای هەندێ ئایینی تر بریتیە لە دەرکەوتنی زاتی خوا خۆی

(صـــاحێب كـــەرەم)، (صـــاحێب كـــار) و دیـــوان گرتنـــی و بەرقـەراربوونی عەدالـەتی راستەقینە و پاش بـە سـزا گەیانـدنی تاوانباران و سەركەوتنی حەق بەسەر نـا حەقدا و پێكەوە ژیـانی ئاشتیانەی مرۆڤـەكان و گیـان لـە بـەر و پێكـەوە ئـاو خـواردنی مـەڕوگورگ. كەسـێتی ئیمـامی (مەهـدی چـاوەڕوانكراو) كـە بـە ئیمـامی دوانزەیـەم دەزانـرێ لـە بـیری ئـایینی سیاسـی رێبـازی شیعەیانی ئیمامیی دوازدەییدا، بیرو باوەڕێكی چەسپیوو نەگۆڕە و گرنگی و تایبەتی خۆی هەیەو ئەمان باوەڕیـان وایـە كە(مەهـدی) پێـشوای دوانزەیـەم و كـوڕی پێـشەوای یازنزەیـەم (حەسـەنی عەسكەری)یە، بەڵام شیعەیانی زەیـدی و ئیـسماعیلی بـەو جۆرەی نـابینن كـە موحەممـەدی كـوڕی حەسـەنی عەسـكەری كـە گوایـە دەوروبەری ساڵی ٢٥٥ ك لە دایك بووە و لە تەمـەنی پێـنج سـاڵیدا لـە دەسـتی ئەشـكەنجەو راوە دونـانی عەباسـیەكاندا ون بـووە ولـە كۆتایی دونیادا دەردەكەوێتەوە.(٤)

لەبــەر ئــەوە دەبیـــنین بیرۆكـــەی مەهـــدی و پەیـــدابوونی پانتاییەكی فراوانی لە لاپـەڕەكانی مێـژوودا داگیركـردوە چـەندین شـۆرش و بزافـی ئـایینی سـەری هەڵـداوە لـە چـەندین ناوچـەی جیاجیـای وڵاتانـدا، هـەموو ئـەم بزوتنەوانـەش پـەنایان بردوەتـە سەر ئەو مەسەلەیەی دەركەوتنی ئیمامی مەهدی (س.خ.)، یـاخود

بەكار هێنانی ناوی ئیمامی مەهدی بۆ پشت ئەستوور كردنی شۆڕشەكەیان، یەكێك لەوانەیش ئیسماعیلیەكانن كە بە بناغەدانەری ئەم بیرۆكەیە دێنە ئەژمارو بزوتنەوەی بابییەش دەبەنەوە سەر هەمان ڕێڕەوی ئیسماعیلیە. زانیارییەكانی (ئیسماعیلیە)یش بریتین لە تێكەڵاوبوونی جۆرەها مەزهەوو ئایین و بیروڕای سیاسی و كۆمەڵایەتی جیاوازو بنەماكانی فەلسەفەو زانستە هەمە چەشنەكان ، ڕێبازەكەشیان زیاتر لە سەر پیرۆزی ژمارە (٧) بنیات نراوە كە پیرۆز بووە لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتدا ، هەروەها پەنابردنە بەر فەلسەفەی (یونانی)و (مانی)و لێكدانەوەكانی باتنی (٥).

هەروەها وتوویانە (ئیسماعیلیە) هۆنراوەیەكی فەلسەفییانەیە بە گوێرەی زەمەن پێشدەكەوێ و خۆی لە گەڵیا رادێنێ ، بە واتایەكی تر واتە : دەربەڕینی بیری راپەڕیوانەیە لەم دونیای بێ سنوورە ، یاخود بازدانی روحە بەرەو نموونەی باڵای ، ئەم حاڵەتەیش دەریایەكی مەنگی زانیارییە وگرێكی پرشنگدارەو تیشكێكی روناكەرەوەی شەوە زەنگی دونیای خولقاندن ولە ناوچوونە. هەروەها ئیسماعیلیە ئەو لوغزو مەتەڵەیە كە شیكار كردنی گرانەو ئەو دەرگایەیە كە كلیلی بەردەست نەكەوتووە، دەریایەكی مەنگەو خەزینەیەكی سەرداپۆشراوە، تیۆرێكی

فەلسەفی یە و بیرۆکەیەکی مرۆڤایەتییە، لەو رۆژەوە دنیا دروست بووە ئەم هاوشانی هاتووە ، ئیسماعیلیە بە شێوەیەکی گشتی بە ئاینەکەیان دەڵێن (الدعوة الهادیة المهدیة)، زۆری پێ نەچوو بەرەو سستی چوو ، بوە دوو بەشەوە بە هۆی کۆچکردنی خەلیفەی هەشتەمی فاتمی (المستنصر باللە) ساڵی (٤٨٧ ك /١٠٩٤م)، یەکەمیان نزارییەکان بوون کە بوونە لایەنگری کوڕی خەلیفەکەیان (نزاری کوڕی ئەلموستەنسربیلا) هەر چەندە ژمارەشیان کەم بووە بەلام توانیویانە بە شام و قۆهستان وئەلەموت وئێران و ئەفغانەدا بڵاو ببنەوە پایتەختەکەشیان(ئەلەموت) بووە. دەوڵەتەکەشیان لە لایەن هۆلاکۆ ٦٥٤ ك / ١٢٥٦ م هەڵوەشایەوە ، بەلام تا ئێستاش لەو شوێنانەو هیندستان و بەشێك لە عیراق دا هەن ، ئەمڕۆش بە ناوی (ئاغا خانی)یەکان دەرکەوتوون کە بەشێکن لە نزاریان . بەشی دووەمی ئیسماعیلیان کە زۆرینەن بە ناوەکانی (الاسماعیلیة المستعلیة - یان الطیبیة)، یان(البهرة – واته بازرگان) دەناسرێن(٦)

بە قسەی مامۆستا تۆفیق وەهبی: لە سەردەمی هەشتەمی کۆچی لە کوردستان وعیراقی عەرەبداو عیراقی عەجەم ، پیرانی ئیسماعیلی خاوەن بزوتنەوەکانی باتنی تێدا بوون و زیاتر لە ٥٠ هەزار موریدیان پەیدا کردبوو ، هەردوو شاری (سلێمانی)

و(کەرکوك) ببووە مەڵبەندیان و سەرۆکەکانی باتنییەکان مژدەی دەستبەردار بوون لە فەرزەکانی ئاینییان بە گوێی خەڵکاندا دەدا بە بۆنەی (قیامة القیامات) واتە بەرپابوونی ڕۆژی دوایی و پەیدا بوونی حەزرەتی مەهدی – ھ. ك. – کەوا سەرۆکی ئیسماعیلی بەرجەستە بوو (حسن الروذباری) کە ناوی بە پیرۆز رادەگیراو دەوترا (علی ذکره السلام)، ئەم پیاوە ڕۆژی نیوەڕۆی هەینی ١٧ رەمەزانی ٥٧٧ ك لە (ئەلەموت) ئەمەی راگەیاندو ئەم ڕۆژەش بە جەژن لەقەڵەم درا، چالاکییەکانی باتنی یەکان بوونە هۆی دەرکەوتنی ئایینی (ئەهل هەق) کەوا پێدەچێ رەگو ریشەی بگەڕێتەوە بۆ بیروباوەڕی(زروانیە)ی ئێرانی . هەروەها مامۆستا توفیق وەهبی ئەڵێ: سەبارەت بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی باتنی یەکان لە ناوچەکانی کەرکوك و سلێمانی بە تایبەتی لە سەردەمی مەغۆلەکاندا بەڵگەمان ئەو ناوانەیە وەك (دەربەندی بازیان) کە (مستەوفی ٧٣٤ ك) بە (دەربەند خەلیفە)ی نووسیوە ، خەلیفەیش نیشانەی ئیمامەکانی ئیسماعیلی (باتنیەکان)ە، کە خۆیان بە خەلیفەی خودا لەسەر زەوی دادەنا. هیچ جیاوازییەکیش نییە لە نیوان واتای (دەربەند خەلیفە) و (دەربەند ئیمام شاه) تەنیا ئەوە نەبێ کەناوی یەکەم کۆنترە لە دووەم. بەکار هێنانی ناوی لێکدراوی (ئیمام شاه) نزیکترە لە

دەرکــەوتنی ((شــاە خۆشــین)) کــە لــە ســەردەمی خۆیــدا بــە (باباخۆشین)دەناسراو لە راستیدا خاوەن بیروباوەڕەکانی باتنی یــەکان لــەم ناوچــانەدا نیشتەجێن لــە ســەدە گــەلێکی کۆنــەوە و نیشانەی سەرۆکەکانیان بە (بابا) یاخو (پیر) دەناسران و ئەمانە ئەو کۆمەڵە مرۆڤانە بوون لە تورکستان و خۆراسانەوە بە هۆی فشارەکانی مــەغۆل و داگیر کردنــی خاکیــان لــە چەشنی پەنابــەر خۆیــان دەگەیانــدە چــیاکانی زاگــرۆس وئەنــەدۆڵ و ســوریە (٧). لەگــەل پەیــدا بــوونی ســەلجوقیەکان لــە ناوچــەکانی ئێــران و دەستبەسەرا گرتنیــان بەســەر ئــەو ناوچــانە ، خەلیفــەی عەباسی (القائم بأمرالله) هەستا بە پێشوازی کردن لە سولتانی ســەلجووقی (توغرولّ بەگ)و سوپاکەی هاتنە ناو بەغداوە بە بێ شەڕ ، پاشان بەربوونە گیانی دانیــشتوان لــە کوشــتن وبــڕین وخەلیفــەیش هــەر ناوی هەبوو ، ئەمیان لادەداو ئەویان دادەنا ، سەلجوقییەکان وایان دەدایە قەڵەم کە فەرمانڕەواییان لە خــواوە وەرگرتــووە و لــە ســەر خــەڵکیش پێویــستە ملکەچــیان بــبن , بۆیــە وەزیرەکــەیان (نظام الملك) دەیگــوت: خــودا خــۆی ســولتانی هەڵبــژاردوە لــە ســەروی بەندەکانیــەوە ،وای لێکــردن هــەموو ملکەچــی بــن و لێــوەی داوای یارمەتی و دەسەلات بکەن ،بەلام سولتان خۆی هێزو دەسەلاتی لــە خوای خۆی وەردەگرێ بۆیە بوەتــە جێگای بــڕوای بەنــدەکانی(٨).

هەرلەسەردەمی سەلجووقییەکاندا دەبینی بیروباوەڕەکانی (عیلمی کەلام)و (سۆفیگەری) پەرەی سەندووە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ سیاسەتی سەلجۆقییەکان بە دوور خستنەوەی خەلکی لە کاروباری سیاسی وملکەچی کردنیان بۆ سولتان . رەنگە سەردانی سولتان(توغرول بەگ) بۆ لای (بابا تاهیری عوریان) هەمەدانی کە شاعیرێکی کوردی ئەهلی هەقی رێبازگەی سۆفیزم بوو ، گوێ گرتنی لە نەسیحەتەکانی کە بەلێنی دا بە (بابا)داخوازییەکانی جێبەجێ بکات ، یەکێك بوو بێ لەم مەبەستانەی سەلجۆقییان هەروەها (نظام الملك) باوەشی بۆ سۆفییان کردبووەوە لە کۆڕو کۆبونەومیاندا بەشدار دەبوو ـ خەلاتی دەکردن و خۆی بە خزمەتکاری ئەوان دەزانی وچەندەها (تەکیەو) (خانەقا) پەیدا بوون (٩) . گێڕانەوەی هەندێك لەم بابەتانە تەنیا بۆ ئەوە بوو کە خوێنەر لای بەلای ئەو شتانەدا بڕوا کە بە گشتی لای مرۆڤ پیرۆز بوون کە هەندێ جار خۆیان ئەو ناونازناوانەو دەسەلاتانەیان بۆ خۆیان دادەتاشی بۆ سوودی خۆیان و داردەستەکانیان کە بتوانن لەم رێگایانەوە بگەنە مەرامەکانیان ، ئێرانییەکانیش یەکێکن لەو گەلانەی توانیویانە هەندێ بیروباوەر پەیدا بکەن و داتاشن بۆ وەرچەرخان و گۆڕانکاری کردن لەژیانی کۆمەلگاکەیاندا ئەمەش زیاتر وەك لە سەرچاوەیەکدا هاتووە لە

سەدەی ١٨ و١٩ گوایە ئێران کەوتبووە بەر گێژەنگی مشت ومڕی ناوخۆ بە هۆی دور کەوتنەوەی شاهانی خاوەن دەسەلآت لە خەڵکەوە بەتایبەتیش پیاوانی ئایینی، لەبەر ئەوە لە زۆر شوێن و شاردا شۆڕش دەست پێدەکات هۆکەشی دیارە کە ئاستی بژیوی خەڵك لە باشیدا نەبووە ، جگە لەوەیش ئێران بەشی زۆری دانیشتوانی شیعە مەزەو بوونە و ئەوانی تریش پێکهاتەی زەردەشتی و ئایینە باتنی یەکان و جوولەکە و فەلە بوون ، دیارە ئەم ئایین و مەزەوانەیش لە نیوان خۆیاندا ناتەباو نارێك بوونەو خەڵکان لە یەکتر دور کەوتبوونەوە، ئارایان ساردو سڕ بووە ، هەروەها هەر یەکێك لەو بیروباوەڕانە ئەوەی دی بە گلآو زانیووە لەعنەتیان لە یەکتر کردوە ، دەڵێن بارودۆخەکە وای لێهاتبوو بە رۆژی قوڕ و باران چوونە دەرەوە بۆ کەسانی جولەکە و زەردەشتی تالوکەیەکی گەورە بووە نەوەکو خەرقەی تەڕی زەردەشتییەك لە موسڵمانێك بکەوێت گەر ئەوە روویدابا ، دەبوایە کابرای زەردەشتی بە خوێنی خۆی ئەم گوناهەی بشتایە ! یاخود ئەگەر موسڵمانێك دراوی لە زەردەشتیی وجولەکە و فەلە وەرگرتبا ، دەبوایە پێش ئەوەی بیخاتە گیرفانی پاك بیشوات و بیسملی بکات ، خۆ ئەگەر جولەکەیەکیش چاوی لێبوایە منداڵەکەی جۆرە ئاوێ بە سوالکەرێ موسڵمان دەدا ، بە باشی نەزانیوە دەبوایە پیاڵەکەی

بشكاندايه ! زەردەشتيان تا بۆيان كرابێ خۆيـان لـەم هـەراو شـەڕو ناخۆشی يـە بـە دوور گرتـووە. گـەلانی ئێـران لـەم ماوەيـەدا دژی زانـــست و زانيـــاری و ياســـاو يەكـــسانی بوونـــە و هۆكارەكـــانی پێـشكەوتنی كۆمـەڵگايان لەبـەر چاو گلاّوو دژی ئـاين بـووە .وەك دەڵێن ئەم گێرەو كێشەيە ڕێگا خۆشكەرێك بووە بۆ پەيـدا بـوونی زاتێك بە ناوی (باب – دەروازە) بە گوێرەی بۆ چـوونی بابييـەكان – دەست دەكاتە بزوتنەوەيـەك بـە نـاوی (بابييـە)وبـەم ناوەشـەوە دەناسرێ (١٠)

مژدەی دەركەوتنی (باب):

(شێخ ئەحمەدی ئەحسائی) سـەرۆكی تايفەيـەك بـوو بـە نـاوی (الشيخية) كە گرۆيەك بوون لە شـيعەو بيروبـاوەڕە بـاتنی يـەكانی ئێـران وگـرۆی (شـەيخييە) يـان (كەشـفييە) يـەكێكن لـە گرۆيـانی بـاتنی يـەكانی نێـو موسـڵمانان و دەركـەوتنيان لـە سـەر گۆڕەپـانی مێژووی ڕووداوەكان دەگەڕێتەوە بۆ (سەدەی سـيازدەهەمی كۆچـی – نۆزدەيەمی ميلادی)، بۆيە بـەم نـاوە نێـونران چـونكە دەدرێنـە پاڵ شـێخ ئەحمـەدی كوڕی زەيـدەدينی ئەحـسائی لـە دايـك بـووی سـاڵی ١٧٥٣م گونـدی ئەحـسا و يەكێكـە لـە گـەورە پيـاوانی ئيماميیەكان لە سەردەمی خۆيدا چەندين كتێبـی نووسـيوەتەوە و يەكێكـە لەوانـەی بـڕوای بـە دۆنـای دۆن هـەبووە و گوايـە لـەو

باوەڕەدا بووە کە حەزرەتی عەلی و نەوەکانی لە دۆنی مەولا – خودا بوونە و لە مەزهەردا یەکێکن لەخاوەن سیفەتەکانی خوایی ئەگەرچی لە شێوەدا جیاوازن بەڵام لە حەقیقەتدا یەکێکن. ئەم شێخ ئەحمەد ئەحسائیە لە ساڵی ١٨٢٧ م کۆچی دوایی دەکات و پێشتر لە شاری (کەربەلا) خەریکی وانە وتنەوە بووە چەندین قوتابی هەبووە یەکێك لەوانە (کازمی رەشتی)بووە کە بە (کەشفیە) یان (رەشتیە) دەناسرێت لە دایك بووی ١٧٩٠م لە ئیران و کۆچکردو لە کەربەلا ساڵی ١٨٤٣م. پاش کۆچکردنی شێخ ئەحمەدی ئەحسائی ئەم کازم رەشتییە خەریکی وانە وتنەوە دەبێت لە کەربەلا و پاشان(میرزا عەلی محەمەدی شیرازی) دەبێتە یەکێك لە قوتابیانی و کە لە ئیرانەوە هاتبووە لای بۆ وانە وەرگرتن و پاشان بووە سەرۆکی گرۆی بابییە و دامەزرێنەری بیروباوەڕی (١١)، ئەم شێخە لە زۆربەی نووسینەکانی دا ئاماژەی دەکات بە دەرکەوتنی (ئیمامی مەهدی) بە بۆنەی تێپەڕبوونی هەزار ساڵ بەسەر بزربوونی لە پێش چاوان ، کاتێکیش روی کردە ئێران بەهەر شارێك دا گوزەری بکردایە بە یەکێك لە موریدانی رادەسپارد کەوا وەختە ئیمام زهور بکات و دەبێ ئامادەیی خۆیان دەربڕن بۆ پاڵپشت کردنیو پێشیانی راگەیاند کەوا لە گەڵ دەرکەوتنی ئیمام زۆرێك لە بیروباوەڕەکانی ئێستا دەگۆڕێ . شێخ

ئەحمەد لە دوا رۆژانی ژیانیدا وەسیەتی کرد کە (سەید کازمی رەشت)ی ببێتە جێنشینی و راشیگەیاند کە لەو زیاتر کەس لە مەبەستی من تێناگات ، بۆیە دەبێ زانیارییەکانم لای ئەو دەسگیرتان بێت چونکە ئەو لە کاکڵەی قسەکانم تێدەگات . ئینجا شێخ ئەحمەد بە سەید کازمی راگەیاند دەبێ بێدارو ئاگاداربیت ،چاوەڕوانی دەرکەوتنی ئیمامی مەهدی بکەیت ! دیارە شێخ دەمرێو ئەو رۆژە بە چاو نابینێ، ئینجا سەید کازمی رەشتیش ساڵی ١٨٤٣ م لە کەربەلا کۆچی دوایی دەکات و ئەو رۆژە نابینێت، بۆیە لە پاش خۆی کەسی نەکردە جێگری، بەم بۆنەیەوە شەیخییەکان (الشيخية) بوونە سێ گرۆوە،

گرۆیەکیان بوونە سەر بە (محەمەد حەسەن گەوهەر)ی دانیشتووی کەربەلا . گرۆی دووەمیان کەوتنە تەك (حاجی کەریم خانی قاجاری) کە لە (کرمان)ی ئێران دادەنیشت . بەلام گرۆی سێیەمیان نەکەوتنە تەك نە ئەمیان و نەئەویان ، بەڵکو دەستیان کردە هاتوچۆی شاران بۆ گەڕان بە دوای زهور کردنی ئیمام کە لای ئەمان کاتی دەرکەوتنی هاتبوو ، سەردەستەی ئەم گرۆیەش کابرایەك بوو بە نێوی (مەلا حوسێنی بەشرەوی) کە زۆر پەیوەندی بە سەید کازمی رەشتی یەوە هەبوو . مەلا حوسێن بەشرەوی لە دوای سەختیەکی زۆر توانی (ئیمامی پەیماندار –

الامام الموعود)له كەسايەتی گەنجێكی خەڵكی شیراز بدۆزێتەوە كە ناوی (سەید عەلی محەمەد)بوو ، كە دواتر ناوی خۆی نا (باب — دەروازە)و لە ویشەوە (بابییە)و پاشان (بەهائییە) دەركەوتن .سەید عەلی تەمەنی ٢٤ ساڵ بوو كاتێ چاوی بە مەلا حوسێن كەوت لە(بوشەهر)و (شیراز) سەر قاڵی بازرگانی بوو لە تەك خاڵۆیدا لە ساڵی ١٨٤٠ م. سەردانی كەربەلای كردبوو ، ئامادەی وانە وتنەوەی سەید كازمی رەشتی ببوو ، ئەشڵێن رەشتی خۆشی دەویست و رێزی لێدەنا. لە راستیدا ئەوەی بوەتە هۆی ئەوەی مەلا حوسێن بەشرەوی ئەم سەید عەلی محەمەدە بە مەهدی و دۆنی مەهدی بزانێ ئەوە بووە چەند پرسیارێكی نەهێنی ئامێزی شێخی ئەحسائی و رەشتی لێپرسیوە ، ئەگەر تووانی وەلامی نهێنییەكانی بدركێنێت، ئەوا یەعنی ئەو, ئەو زاتەیە كە بە شوێنیدا وێڵن و بۆی دەگەڕێن و چاوەڕوانی دەركەوتنی ئەون ،سەید عەلی وەلامەكان و نهێنییەكان دەدركێنێت بە دەلیل و ئیسپات ، لەبەر ئەوە ئەمیش یەكەم كەس دەبێ بڕوای پێ دەكات (١٢) . سەرچاوەی تریش هەن كە باسی ئەم تاقیكردنەوەیەی سەید عەلی دەكەن لە لایەن مەلا حوسێنی بەشرەوی ، دەڵێن پاش ئەوەی وەلامەكانی دایەوە ، یەكسەر باوەڕی پێكردو سەید عەلی نازناوی (الباب) واتەدەروازەی لە خۆ ناو بەوەی دەبێتە دەروازەی

ئیمامی نادیار و جێگری ، هەروەها نازناوی (باب الباب)قاپی دەروازەی بەخشیە مەلا حوسێن لە ناو خەڵكدا بلاٚو بووەوە ، لێرەوە دەستیان كردە جموجوڵ وبرەو پێدانی ڕێبازەكەیان.

سەرهەڵدانی بابییەكان:

بابییەكان، یان (بابییە)و(بابی)، لە بنەڕەتدا ئاینێكە كە گرۆیەك لە خەڵكان بڕوایان پێ هەبوو ، لە دەوروبەری ساڵی (١٨٤٣ م — ١٢٦١ ك .)یان (١٨٤٤ م — ١٢٦٠ ك) (١٣) لە وڵاتی ئێران.نووسەر ڕەشید خەیوون لە كتێبی (الادیان والمذاهب بالعراق) لە بابی و بەهایی دواوە كە بەشێكن لە گرۆیانی شیعەو لێیان جیابوونەتەوە، لە هەمبەر سەرهەڵدانیان دەڵێ ((لە سەردەمی مەرجەعییەتی ئال كاشفی غیطاء، بزوتنەوەی شەیخییە یان كەشفیە پەیدا بوون ئەمەش هەنگاوی یەكەم بوو بۆ سەرهەڵدان و پەیدا بوونی بزوتنەوەی بابییان و پاشان بەهائییە، ئەوەش زانراوە كە بزوتنەوەی شەیخییە پەیوەند بوو بە شێخ ئەحمەدی كوڕی زەینی ئەحسائی، كۆچكردوی ١٨٢٦، كە لە ئەحسای دورگەی عەرەب لە دایك بووە، كاتێ چوونی بۆ حەج لە ڕێگا كۆچی دوایی كرد لە نزیك شاری مەدینەی پیرۆز و لە بەقیع نێرژرا، دەڵێن بە هۆی فشارەوە عێراقی جێ هێشتووە.

بەڵام ڕێوشوێنی شەیخییە و مشتوومالە سۆفیگەرییەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سۆفیزمی شیعەیانی زۆرلە مێژین: شەیخییە بە کەشەفییەیش نێو دەبرێت چونکە دەدرێتە پاڵ کەشف و ئیلهام – سروش کە بانگهێشت بۆ ئەوە دەکات و موریدانیشی ئەو بانگهێشتەی خەڵکان دەکەن و ئەم ڕێبازەش لەو ناوچەیەدا پەیدا بوو پایەکانیشی قوڵبوونەوەیە و ڕۆچوونە لە روکەشکاریەکانی شەریعەت و وتنی دەرکەوتن واتە کەشفکردنە هەروەك بڕێك لە شێخانی سۆفیزم ئەو ئیددعایە دەکەن وەك لە (دائرة المعارف الشیعیة)دا هاتوو شەیخییان بوونە سێ بەشەوە: (روکنیە) کە پەیڕەوانی (کەریم خانی قاجاری بوون) و (کەشەفییە)یش پەیرەوانی (میرزا محەمەدی باقری ئەسکونی ١٨٨٣) بوون ئەمانە وتوویانە یەکگرتن لە نیوان مەرجەعی دینی و ئیمام لە ڕێگای کەشفەوە دەبێت، سێ یەمیان گرۆی (مەلا حوسێن بەشرویی) بوون بە دوای بەڵێن پێدراو – پەیمانـدار(الموعود)دا دەگەڕان، سەرچاوەکانی بابی و ئەوانی تر ئەوە دەسەلمێنن کەوا بەشرویی ناسراو بە دەرکی دەروازە (باب الباب). هاوڕێی (مژەپێدراو - الموعود) بووە. عەلی محەمەد شیرازی کاتێ قوتابی بوو لای سەید کازمی رەشتی لە کەربەلا، تا بەم جۆرە بزوتنەوەیەك چەکەرەی کرد لە شەیخییە ئەویش بابییەو پاشان بەهاییە بوو(١٤) ئەم

بزوتنەوە ئایینی یە سەری هەڵداو بەرپا بوو بە هۆی کابرایەکی خەڵکی شاری شیراز کە بە سەید یاخود میرزا عەلی محەمەدی (باب)ی کوڕی میرزا رەزا دەناسرا . ئەم زاتە لە دایك بووی ساڵی(١٨١٩ م – ١٢٣٥ ك)شیراز بوو ، دەڵێن یەکێك بووە لە قوتابیەکانی شێخ ئەحمەدی ئەحسائی ، نێوی دایکی خەدیجە بووە ، ئەم منداڵ بووە باوکی کۆچی دوایی دەکات و خاڵۆی دەیگرێتە خۆی کە نێوی (سەید عەلی بازرگان) بووە .خاڵی نایە بەر خوێندن و فێری چۆنیەتی زمانی فارسی وعەرەبی بوو ، لەگەڵ خۆش نووسیداو لەم بوارەشدا ناوبانگەی پەیدا کرد ، دەڵێن لە ماوەی چوار سەعاتدا هەزار دێڕی بە زمانی فارسی و عەرەبی دەنووسی.لە خۆڕەوشتدا گەلێ سادەو ساکار بوو ، لە منداڵییەوە بە رەوشت بەرز ولاوچاك ناسرابوو ، زۆر قسەخۆش و سەرنج راکێش بووە لەگەڵ ئەو نەوجوانیەی کە سیماو روخسارێکی ئیجگار دلگیری هەبووە و زیاتر رەونەقی پێدا بوو ، پاشان لە لای سەید کازمی رەشتی دەست بەکار بووە لە خوێندن و ئەم سەید کازمەیش دەرچووی ژێر دەستی شێخ ئەحمەدی ئەحسائییە . دوای ئەوەی سەید عەلی محەمەدی (باب)پێگەیشت لە تەمەنی ٢٢ساڵیدا ژنی هێناو کە گەیشتە تەمەنی ٢٥ ساڵان توانی خەڵکی بە نهێنی بانگهێشت بکاتە سەر بیروباوەڕەکانی و

خەڵکان لە خۆ نزیك بکاتەوە پاش دڵنیابوون لێیان بانگی بە گوێیاندا دەدا کە خودا مەقامی –پایەی (باب – دەروازە)ی پێبەخشیوە (١٥) . بۆ یەکەمجاریش ئەم نهێنی یەی خۆی لای (مەلا حوسێن بەشرەوی) ناوێك درکاند کە زانایەکی ئایینی گەورەی (بوشەهر)ی بوو ، جگە لەوەی پیاو ماقوڵی تایەفەیەك بوو بە ناوی (الشیخیة - شەیخیان) کە گرۆیەك بوون لە شیعە و بیروباوەڕە باتنی یەکانی ئێران و سەر گەورەشیان شێخ ئەحمەدی ئەحسائییە . لە راستیدا مەلا حوسێن ئەوی تاقی کردوەتەوەو پاش گوێ بیست بوونی لە وەڵامەکانی سەید عەلی بۆی دەرکەوتووە ئەمە ئەو زاتەیە کە بە شوێنی دا وێڵن ، ئەم شێخییانە باوەڕیان بە (باب) هێناو بە (بابی) ناوزەد کران ، سەرەتا وا پێدەچێ کە ١٨ کەس لەمانە باوەڕیان بە باب هێنابێ و بوون بە موریدی بە ژمارەی پیتەکانی (حی) ناونران.

که ئەمانە ناوەکانیانە:

١- مەلا حوسێنی بەشرەوی(دەرگای دەروازە).

٢- مەلا محەمەد حەسەن.

٣- مەلا باقری بچووك.

٤- مەلا عەلی بەستامی.

٥- مەلا خودا بەخشی قوچانی ناسراو بە مەلا عەلی رازی.

٦- مەلا حوسێنی بوجەستانی.

٧- سەیید حوسێنی یەزدی.

٨- میرزا محەمەد رەوزخانی یەزدی.

٩- سەعیدی هیندی.

١٠- مەلا ئەحمەد ئەبدالی مەراغی.

١١- مەلا محەمەدی خویی.

١٢- مەلا جەلیلی رومی.

١٣- مەلا باقری تەوریزی.

١٤- مەلا یوسفی ئەردەبیلی.

١٥- میرزا هادی قەزوینی.

١٦- میرزا عەلی بارفرۆشی.

١٧- زێڕین تاج قورە تولعەین ناز ناو بە (الطاهرة).

١٨- محەمەد عەلی بارفرۆشی ناز ناو بە (قودوس).

پەیرەوانی بابییە بە ناوی (اهل البیان)یش دەناسران و هەر لەمانیشەوە رێبازەکانی بەهائییەو ئەزەلییە پەیدا بوون، بەتایبەتی دروست بوونی بەهائییە کاتێک بەهائوڵڵا لە ساڵی ١٨٦٣م خۆی بەکەسی مژدەپێدراو لەقەڵەم دەدات ئەوی باب ئاماژەی پێکردبوو،دەڵێ باب جاڕدەرو مژدەدەری من بوو، بەناوی منەوە دەدواو هەواڵی دەرکەوتنمی رادەگەیاند. لایەنگرانی (باب)

بۆ بڵاوکردنەوەی بیروباوەڕی باب کەوتنە گەڕان و بڵاوبوونەوە بە ناو سەرتاسەری ئێران و تورکستان ، لە مزگەوت و شوێنە گشتیەکاندا دەستیان کردە وەعزدان و پیاهەڵدان بە شان و باڵای باب و بیروباوەڕی ، بەم هۆیەوە باب ئاوازەیەکی خۆشی بە دەست هانی و لە هەموو شارانی ئێراندا باسی بیروباوەڕی ئەو دەهاتە گۆڕێ، لەبەر ئەمە زانایانی شیعەی ئێران دەستیان کردە نارەزایی دەربڕین بەرامبەر بەم بیروباوەڕەی باب و بە توندی بەرەنگاری بوونەوە ، گاڵ و دنەی حاکمانی فارسیان لێدان و لە پاش چەندین روداوی دڵتەزێن لە کوشت وبڕین و زیندانی کردن و دورخستنەوەو گاڵتەپێکردن سوکایەتی کە تووشی (باب)و یارانی بوون، توانییان لە ساڵی ١٨٥٠ م خودی باب بکوژن.

واتاو نازناوی باب:

وشەی باب بە واتای دەرگا لە رووی رێزمانیەوە ,بەڵام لە ئیستیلاح و زاراوەی سۆفیزمدا بە واتای (بابا، پیر، شێخ)ی تەریقەت دێت کە (مورید) لە رێگەو دەرگای ئەوەوە بە کامو مورادی دەگات: لە بەر ئەوەشە لە لایەن گروپەکانی وەك(دروزی-دروستی) و (ئیسماعیلیە) و (نوسەیری) و ئایین زاگانی وڵاتی کوردستانی ئێمەیش گرنگیەکی تەواوی پێ دەدرێ. چەند راو بۆچوونێك هەس سەبارەت بە واتاو نازناوی میرزا سەید عەلی

محەمـەدی بـاب کـە چـۆن نـاوی خـۆی نـاوە (بـاب)و چ واتایـەك دەگەیەنێت و چۆنی لێکدراوەتەوە؛ هەیانە دەڵێ کاتێ باب دەسـتی کردە خوتبەو ووتار خوێنـدن لـە مزگەوتانـدا و رەخنـە گـرتن لـە پیـاوانی ئـاییني تـوانی نـاوی (بـاب) بەسـەر خۆیـدا دابـڕێ و ئاماژەیش بەوە بکات کە خۆی تاکە دەرگایەوخـەڵکان لێوەی دێنـە ژورێ و داوای لێدەکرێ کە ئەو بیانگەێنێتە خودای گەورە . بۆیـە پەیڕەوانی ناوی (حضرة العلی)یان لێناوە جگە لە نـاوی (نقطـة — بـە واتـەی جێگـای دەرکـەوتنی رۆحـی هـەق و روح الله و مظهـر الله)(١٦) .

سەرچاوەی تـر دەڵـی: بـاب زۆرجـار ئـەم فەرمودەیـەی دەدا بـە گوێی خەڵکاندا (انا مدينة العلم وعلي بابها) مـن شـاری زانـستم و ئیمـامی عـەلیش دەرگایـەتی. زۆر جـاریش بـە ئـەدەب و رێـزەوە باسی لە پێغەمبەر(د.خ.)و ئیمامان دەکرد، قسەکانی لەم بارەیـەوە دلگیر بوون. نازناوی (النقطة) یاخود خالقی خەلقی لە خۆناوە لە کاتێکدا بە خەڵکانی دەگوت گەیشتن بە خودا یەکسەر نـابێ بـەبێ یارمەتیدەر بۆیە هەستا خـۆی بـەو هۆکـارەوە ناسـاند بـە (بـاب)و ئەو کەسانەش بە دوای کەوتن ناونران بابییەکان(١٧) .

دیسان باب پێشتر بە خەڵکی ڕاگەیاندوە کە ئەو زاتی مەهدییە کە پێغەمبەر (د.خ.) بەهاتنی خەبەری داوە، ئێرانیان ئەمەیان بە دڵ نەبووە چونکە وایان لێکداوەتەوە ئەوەی کە دەبێ زهور بێ ئیمامی مەهدی ئاخر زەمانە ، کە دوازدەمین ئیمامێکە کە هەزار ساڵ لەمەوبەر بە شێوەیەکی نهێنیانە لە (سامەڕا) لەبەر چاو وون بووە . هەروا لایان وایە کە هێشتا ئەو زیندوە لە شێوەو روخساری پێشویدا و پەیدا دەبێتەوە ، هەر لەبەر ئەمەش شیعەکانی ئێران ئەم داواو بانگهێشتەی بابیان داوەتە دواوە و بە توندی دژی راوەستاون . دوای ئەمە (باب) بەمەوە رانەوەستاوە کە ئەو تەنیا دۆنی جەزرەتی مەهدییە ، بەڵکو نازناوی (نقطة الاولى)ی داوەتە پاڵ خۆی کە ئەمەش نازناوێ بووە موسڵمانان بە مەقام وپایەی پێغەمبەر یاخود (نوقتەی محمەدی)یان شایستە دی بوو ، هەتاوەکو ئیمامەکانیش پلەو پایەی خۆیان لە پاش پلەو مەقامی (نوقتە – نقطة)وە دەبینی وداوای یارمەتی و هێزو روسم و دەستووریان لەو زاتەوە دەخواست (١٨) .

سەرچاوەیەکی شیعەی ئێران دەڵێ : (باب) پاش ئەوەی سەری بە ماڵی خودا ساوی و زیارەتی مزگەوتی گەورەی کوفەی کرد ، هەستا رایگەیاند کە ئەو دەرگای دەرکەوتنی (مەهدی)یەو پاشان لای خەڵکی درکاندی کە ئەو ئایین و ڕێبازێکی سازاندوە ، توانی

خــــەڵكانێكی زۆر لـــە وڵاتانـــدا بـــەرەو لای خـــۆی راكێـــشێ و كەمەندكێش بكات بە نوانـدی چەندین وێنـەی جودا و كـاری لـە ئەقڵ بەدەرو پەڕجۆ ، رەنگەلێكی ئاڵووالای پێشاندان كە ئەو كـات تەمەنی ١٩ یان ٢٥ ساڵان بـووە ، بۆیـە پاشـتر خەڵكەكـە ناویـان بـە جەنابی (حضرة العلی) ناو ناوە ، ئەمەش لە كاتێكدا بووە كە بـاب نـاوی (نقطـة – واتـە جێگـەی دەركـەوتنی هـەق و (روح الله)و (مظهـر الله) لـە خـۆ نـابوو ، لەبـەر ئەمــە دەسـبەرداری نازنــاوە پێـشوەكەی خـۆی بـوو, واتـە نازنـاوی (بـاب)ی بـە جـێ هێـشت و بەخـشی بـە یـەكێك لـە پێرەوكـانی خـۆی كـە یەكـەم كـەس بـوو بـاوەڕی پـێ كـرد پـاش تـاقی كردنـەوەی ، ئـەویش(مـەلا حوسـێنی بەشـــرەوی)بـــوو كــە خـــەڵكی (خۆراســـان) بـــووە ، لـــە پێنـــاو بلاوكردنەوەی ئەم بیروباوەڕەی بابییەیش گەلێ كاری كـرد لەگـەل دوو زاتـی تـری وەك (محمــەد عــەلی بـارفرۆش و مـیرزا یـەحیای دارابی)ویەكێك لەو ئافرەتانەی كە بە (زێڕین تاج) دەناسـراو كـە نازناوی (قرة العـین) ی وەرگـرت وخـاوەن زانـست و حەماسـەتێكی بێ وێنەی ئەم ئایین و بیروباوەڕە بوو ، لە جـوانی و فەصاحەت - رەوانبێژی دا هاوتای نەبووە لەو رۆژگارەی ئەم بیروبـاوەڕەی تێـدا پەیـدا بـووە یەكـەمین ئافرەتێكیـشە خـۆی بـە زانـست چـەكدار

کردبیّ ولە کۆڕی پیاوانّدا وانەی وتبێتەوە بەبیّ ڕوپۆش لەو سەردەمەدا کەخەڵکان بەنەشیاویان دەزانی(١٩).

بەرەنگاربوونەوە لەم بیروباوەڕە:

لە دوای تەشەنە سەندنی ئەم بیروباوەڕەی بابییەکان لە ئێراندا ، حکومەتی ئێران لەم جولاّنەوە ئایینیە مەترسی پەیدا کرد ، بۆیە هەستا بە سوپا ناردنە سەریان و لە هەنگاوی یەکەمدا لە زۆر شارو شوێنا دەست کرایە ئازاردانی بابییان بە تایبەتیش لە (تەهران)و(فارس) ، (مازندەران)و شوێنانی ترو کوشتارێکی زۆریان لێکراو بەلاّم ، ئەم زوڵمو زۆرە چۆکی بە بزاڤی بابیەکان نەدا بەڵکو کارێکی وای کرد کە زیاتر خۆڕاگر بن. ئەم هێرش کردنە سەر بابییانە لەو دەنگو باس و هەواڵانە دەهاتە دی کە (سەبارەت بە حەزرەتی مەهدی ئاخر زەمان لە پێغەمبەر (د.خ.) دەگێڕدرایەوەو دەهاتەدی کە شیعەکان بە ڕاستی باوەڕیان پێیەتی و لەلایەن (جابر)ەوە ریوایەت کراوە کە دەفەرمێ : لەو دایە کەماڵی موسا، جەماڵی عیسا، سەبری ئەیوبی هەیە ، لە زەمانی خۆیدا یارانی زەلیل دەکرێن، خەلق کەللەیان وەك کەللەی دەیلەم و تورك بە دیاری بۆ یەکتری دەنێرن ، دەکوژرێن ،دەسوتێنرێن ، لە ترسانا دەلەرزێن ، دەسڵەمێنەوە ، زەمین بە خوێنیان رەنگ دەکرێ فریادو فوغانی ژن و منالّیان

دەگاتە ئاسمان ئەمانەن بە راستی دۆستانی من کە بـە سایەتانەوە هـەموو شۆرشـێك دەکوژێنمـەوە ، لـە زەلزەلـە خەبـەردار دەبم ، پێوەندو زنجیر دەپچڕینم)(٢٠) .

مێژوونوسـان دەڵـێن لەلایـەن (سـولتان محەمـەد شـای قاجاڕ)و(ناسرەدین شا)ی کوڕیـەوە دەست کراوە بـە لـەناوبردنی ئـەم بیروبـاوەڕەی بابییـەو لەگـەل بـوونی جیـاوازی لـە ژمـارەی قوربانیەکانی ئـەم تایەفەیـە و ژمارەیـان لـە ئێرانـدا ، هەنـدێکیان وتویانە سەرژمێرییان ٣٠ هەزار کەس بووە و ژمارەی کوژراوانیـان لـەو شـەڕانەدا گەیشتووەتە ٢٦٠٠ کـەس و زوربەشیان لـە (قـەلاَی تەبـەری)لـە مازنـدەران هاتونەتـە کوشـتن و ژمـارەی سـەربازانی کـوژراوی میریـش گەیـشتووەتە ٥٠٠ کـەس، هـەروەها ژمارەیـەکی بەرچاویش لـە ئافرەتـانی تایەفـەی بابییـە بونەتـە قوربـانی ئـەم شەڕانە، چونکە ئافرەتیـان یارمـەتی پیاوانیـان دەدا لـە شـەڕەکاندا بـە گەیانـدنی ئازوقـەو ئـاوو خـۆراك ، چـەك و پێداویـستی بـۆ جـەنگاوەران (٢١) . ئـەو سـوپا ناردنـە سـەر بابییانـە لـە شـارو شارۆچکەکانی ئێران لە یەکەم هێرش و پـەلاماردا تووشـی شکست بـوو، بۆیـە مەترسییەکە زیـاتری پـەرە سـەندو هێرشـێکی تریـان دەسـت پێکـردو لـە ژێـر فەرمانـدەی (مەهـدی کـولی مـیرزا)ی بنەماڵەی شای ئێـران و کەچی هەمـدیس ئـەم هێرشـەیش سـەری

نـەگرت و سـوپا شـکاو پـاش شـەڕێکی سـەخت و هێـز لەسـەر هێـز ناردن بۆ پاڵپشتی ئەم سوپایە ، سوپای ئێران هەستا بـە پـەلاماری سـێیەم بـۆ سـەر بابییـەکان و ئـەم سـوپایەش تێکـشکێندراو لـەم شـەڕەدا (مـەلا حوسـێن بەشـرەوی) برینـدار بـوو کـە نـاودارێکی گـەورەی ئـەم بزاڤـە بـوو، بـە هـۆی سـەختی برینەکەیـەوە دەسـت بـەجێ کۆچـی دوایـی دەکـات، ئەمـەش هـیچ کاریگەرییـەك ناکاتـە سـەر نۆشـستی هێنـان بـە بیروبـاوەڕی بابییـەکان، بـەڵکو زیـاتر سووربوون لە سەر داکۆکی کردن لەسەر ئایین ورێبازو بزاڤەکەیان وگەڵێ خۆڕاگر بـوون. زیـاتر چـۆکیان بـە دوژمنانیـان دا دا ، بۆیـە حکومەتی ئێران ناچار بوو چوارەم پەلاماری خۆی دەست پێبکـات بـۆ سـەر کـوت کردنیـان ، ئـەم جارەیـان بـە بـەکار هێنـانی تـۆپ و زریپـۆش وچـەکی هەمـە جـۆر ، بـەڵام بابییـەکان توانییـان بەرگرییەکی بێوێنە پیشان بدەن وبۆ ماوەی چوار مانگ بجەنگێن و گەلەك لە پیاوانیان کوژران و ئازوقەیان کەم بووەوەو تێکچوو ، بەم هۆیەوە سەربازانی شاه توانییـان بـچنە نـاو حەشـارگاکانیان و ٢١٤ کەسـیان بـە دیـل بگـرن لـە پیـاو وژن ومنـداڵ ، هەرچـەندە پێشەکی ئەم خەڵکانەیان دڵنیا کردبـووەوە لـە نەکوشـتنیان ، بـەڵام سەربازانی شاه کارێکی نـەکردەنییان کـرد بـە سـك دڕیـن و زمـان بڕین شێواندنیان (٢٢) . لەگەل ئەم کردەوانەشدا بابییـەکان هـەر

بـەردەوام بـوون لـە بـەرەنگاری و خـۆڕاگری لـە شـوێنانی تـردا بەرامبەر بـە سوپای ئێـران ، بـۆ ئـەم مەبەسـتە خـەڵکی (زنجان) پایتـەختی هـەرێمی کامـسیە راپـەڕین بەسـەرۆکایەتی فەرمانـدەی ئەم بزاڤە (محەمەد عەلی زنجانی)و بـۆ چـەند جار سـوپای شـایان شکاندو دژی وەستان و گـەورەترین خۆڕاگرییـان نوانـد ، بـەڵام لـە کۆتاییدا بەسەریاندا زاڵ بوون لەگـەڵ ئەمەشدا هێشتا بابییـەکان هـەر بـەردەوامی خۆیـان لـە سـەر بزاڤەکـەیان درێـژە پێـداو حکومەتی ئێرانیش نەیدەزانی چ کارێك بکات بـۆ دامرکاندنـەوەی ، وای بـە چـاك زانـی سـەرۆکی بابییـەکان سـەید عـەلی محەمـەدی (حضرة العلی) بکوژرێ ، هەرچـەندە ئـەم پیـاوە وا خـۆی پێـشاندا کـە ئـەو توندوتیـژی لـە گـەل حکومەتـدا نـانوێنێ و روبـەڕووی سوپای ئێران نابێتەوە ، بەڵام حکومەت بانگی کردو پرسیاری ئەم ئایینە نوێیەی لێپرسی و بەوەی تاوانبار کرد کە لـە رێ و رێبـازی جەماعـەت دەرچـووتە دەرەوە ، بـۆ ئـەم مەبەسـتەش گرتیـان و کوشـتیان و کـەوڵیان گرتـەوە ، ئـەم روداوەش لـە رۆژی ٢٨ی شەعبانی ١٢٦٦ ك بەرامبەر بە ٩ی تەمووزی ١٨٥٠ م لـە تەمـەنی ٣١ ساڵیدا بووە . سەرچاوەکان دەڵێن لـە کـاتی شـەهید کردنـی سـەید عەلی محەمەدی (باب)دا لاوێکی دڵسۆزی بـاب هـەبووە بـە نێـوی(محەمەد عەلی) بۆ شەهید بوون لە گەل بابدا بە زمـانێکی ئـاگرین

دەپاڕایەوە لەبەر ئەوە لە تەورێز پێکەوە برانـە مەیدانی قشڵەی کۆن بـە بـاڵ بەسـتراوی ،سـەری محمـەد عـەلی موریـدی موخلـصی لەسەر سنگی پیری خۆشەویستی دانرابوو ،لەبن هەنگڵیانـەوە بـە گـوریس بـە یەکـەوە بەسـترابوونەوە بـەم جۆرەهەڵواسـران ، بـۆ کوشتنیان فەوجێکی (ئەرمەنی)یان هێناو دایانیانە بەر دەسڕێژی گولله ، کەچی روانییـان کـەم تـا زۆر ئازاریـان پـێ نەگەیشتووە و سـەلامەتن و گوللـەکان تـەنیا گوریـسەکانیانی پـساندبوو ، دیـارە ئەمـەش موعجیزەیەکـە بـۆ (بـاب) ، (ئەرمەنییـەکان) کـاتێ ئـەم روداوەیـان بینـی بـە موعجیزەیـان لـە قەڵـەم داو ئامـادە نـەبوون جـاریکی دی دەسـت رێـژیان لێبکـەن لەبـەر ئـەوە فـەوجێکی عەسکەری دییان هێناو درانە بەر گوللەو کوژران(٢٣).

ئازایەتیەکی حاشا هەڵنەگرە کـە بـاب تـوانی بیروبـاوەڕی خـۆی بداتــە بــەرگوێی خــەڵکانی ئێــران و دامودەزگــا حکــومیی و ئایینیەکــەی،لەبــەر ئەمــە تووشــی چــەندین چەوســانەوەو سەرکوتکردن بوونەو دەنگوباسی باب و لایـەنگرانی دەکەوێتـە نـاو کۆمەڵەی دەوڵەتانی ئەوروپاو رۆشنبیرانی ئەو ولاتانە لە چۆنێتی سەرکوتکردنیان و خۆراگری بـاب و یـارانی. لـە راسـتی دا شـەهید کردنـی بـاب و زەرپـن تـاج خـانم زیـاتر تینـی ئـاگری بزاڤەکـەی خۆش کردوەو بۆتە هۆی زیـاد بـوونی شـەوق و ئیلهامی بـەردەوام

بـۆ موریـدانی و ئـاگری ئـەو عەشـقە زیـاتر تـاوی سـەندوە . پـاش کوژرانی باب (حضرة العلی) بابییـەکان سارد نەبوونـەوە لـە سـەر بیروباوەڕیان ، بەڵکو زیاتر شەیگیربوون و هەستان (میرزا یەحیای دارابی)یان بە جێنشینی باب (حضرة العلی) داناو نازناوی (حضرة الازل) یان پێبەخشی، بەلاّم ئەم سەرۆکە نوێیـە وای بەچاك زانـی پایتەختی ولاّتی ئێران بەجێ بهێڵێ و دەست بکاتە گـەڕان بـە نـاو موریدانی بۆ چەسپاندنی ئیمان و بیرۆکەی ئایینەکەی لـە دڵیانـدا ، بەلاّم لەولایشەوە بابییەکان بەسەر هاتی سـەرۆکی یەکـەمیانیان لـە یـاد نەچـووەوە، لەبـەر ئـەوە لـە سـاڵی، ١٨٥٢م سـێ کەسـیان هێرشـیان کـردە سـەر شـاه بـۆ کوشـتنی بـەلاّم سـەرکەوتنیان یـار نـەبوو، سـەربازانی شـاه توانییـان دەسـتگیریان بکـەن و ئـازارو ئەشکەنجەیەکی زۆریان دان ، پاشان حکومەتی ئێران دەستی کردە گرتنـی بابییـەکان لەوانـە ئـەو ئافرەتـە شۆرشـگێڕەی ئـەم بزوتنەوەیە کە (قرة العین)و زەڕیـن تاجیـان نـاو لێنـا بـوو ، گـەڵ پڕوپاگەندەی پڕوپوچیان بۆ هەڵبەست و بـە زینـدوویی ئاگریـان تێبـەردا ، دوایـش ئەوانـەی گیرابـوون لـە پیـاو ژن و منـداڵ بـە شـێوەیەکی نامرۆیانـە کوشـتنیان ، خـەڵکان لـە کوچـەو بـازاڕی تاراندا بە چاوی خۆیان روانییان چییان بـەو بابییانـە دەکـرد کـە کارەساتەکە جەرگی مرۆڤی دەبـڕی ، چـەند پۆلێـك لـە ژن و پیـاو

منـــدالّ بــه گـوریس دەسـت بەسـتراوو لەشـیان برینـــدارو لەهـەر برینێکدا فتیلەیـەکی گڕ گرتوویـان تـێ ئـاخنیبوو ، دیمـەنیان بـە رووتی لـەو رۆژەی دەکـرد کـە لـە دایـك ببوون و سـەربازانیش لـە دواوە لێیـــان دەخـــوڕین و دەدا ، ئـــەوەی بکەوتایـــە بـــە قامـــچی دەیانکوشت و ئەگەریش منداڵێك بمردایە فڕێیان دەدایە ژێر پێـی بـاوك ودایکیـەوە ، ئـەوانیش بـە سـەریدا تێدەپـەڕین بـێ ئـەوەی ئاوڕی لێبدەنەوە ، منداڵیان دەهێناو لەسەر سنگی دایك و باوکیان ســەریان دەبـــڕین(٢٤) ، لەگـــەڵ ئەمانەشـــدا بابییـــان دانیـــان بـــە خۆیانـــدا دەگـــرت و لەپـــەلوپۆ نەکـــەوتن و هەرچـــەندە دەنگیـــان هەندێ کـپ کرایـەوە بـەڵام بزاڤـە نهێنـی یەکـەیان هـەر بـەردەوام بوو کە گەورەترین داستانی خۆراگرییان تۆمارکرد.

خاتوو (قرة العين)(٢٥):

لە دوا ساڵانی دەسەڵاتی (نەجیب پاشای عوسمانی) لە عێراقـدا ، دەنگوباسی ئەم ئافرەتە کۆمەڵگای عێراقی خەریك کردبـوو بـەو قـسانەی سـەبارەت بـەم ئافرەتـە لـە گۆڕێـدا بـوو ، خـاتوو قورەتولعەین لە ساڵی ١٨١٤ ز لە(قەزوین) هاتووەتە دنیاوە ، نـاوی (زێڕین تاج)ی لێنرا ، لە بنەماڵەیەکی ئایینی ناسراوی ئـەم شارە گۆش کرابوو ،کە باوکی (مـەلا صالح)ی نـاو بـوو، یـەکێك بـووە لـە پیاوە ئـایینی یـەکانی ئـەم شارە ، خـاتوو لای بـاوکی فێـری وانـەو

زانسته ئایینیەکان کرابوو ، لە تەمەنی ١٤ ساڵان درایە کوڕی مامی کە نێوی (محەمەدی کوڕی مەلا محەمەدی تەقی)بوو ، پاش ماوەیەك خۆی ومێردەکەی روویان کردە کەربەلا بە نیازی خوێندن و فێر بوون ، لێرەدا ١٣ ساڵ مانەوە و دوو کوڕیان بوو ، وا دیارە نێوانیان زۆر خۆش نەبووە بە هۆی مەیلی خاتوو قورەتولعەین بەلای (سەید کازمی رەشتی)دا دەشکایەوە کە سەرۆکی شەیخییەکان بوو لەو رۆژەدا ، بەلاّم مێردەکەی خاتوو لە گەل ئەو کەسانەدا بوو کە پێیان دەگوترا (بالآسەری)و دژی سەید کازمی رەشتی بوون کە ئەمیان بە (پشت سەری)دەناسرا. ساڵی ١٨٤١ م گەڕانەوە قەزوین و لەوێش منداڵێکیان بوو ناویان نا (ئیسحاق). باوکی مێردەکەی کە ناوی (مەلا محەمەد نەقی)بوو کە دەیکرد مامی قورەتولعەین ، ئەمیش زانایەکی ئایینی بوو بەلاّم دژی شەیخییەکان بووە ، هەستا بە دەرکردنی فتوایەك دژی بیروباوەڕی شەیخییان و بە کافریانی لە قەڵەم دا ، ئەمەش زیاتر نێوانی ئەم ژن ومێردەی تێکدا چونکە قورەتولعەین مەیلی زیاتر بەلای شەیخییان و سەید کازمی رەشتی یەوە بوو ، بۆیە ساڵی ١٨٤٣ م بڕیاریدا سەردانی کەربەلا بکات و بچێتە حزوری رەشتی بۆ گوێ گرتن لە وانە و زانستە ئایینی یەکانی ، بەلاّم کاتێ خاتوو گەیشتە کەربەلا رووانی چەند رۆژێکە رەشتی کۆچی دوایی

کـردوە ، وادیـارە قورەتولعـەین بـە نهێنـی بـاوەڕی بەرێوڕچەی بابییە هێنـابوو ، لێرە مایـەوەو دەسـتی کـردە وانـە وتنـەوەو ، لـە ژورێکـدا دادەنیـشت کـە دەرگـای بـە پەردەیـەك داپۆشـرابوو بەرامبەریشی ژوورێکی گەورە هەبوو بۆ قوتابیان و گوێگران و لـە پشت پەردەوە دەرسی دەوتـەوە ، خـاوەن دەنگێکی زولاڵـو خـاوەن توانا بوو لە قسەکردن و بدەوبستاندا ، لە کەربـەلا دەنگـی دایـەوە خەڵکان ئاڵو گۆڕی بیرو بۆچوونە نوێیەکانی ئەمیان دەکرد ، ساڵی ١٨٤٦ م رووی کـردە (کازمییـە)ی بەغـداو دەسـتی کـردە وانـە وتنەوەو خەڵکانێکی زۆری شیعە وئەوانی تـر ئامـادەی کۆبونـەوەو وانـەکانی دەبـوون ، قورەتولعـەین رەنگـە زۆر خـۆی دانەپۆشـیبێ دەموچـاوی بـە دەرەوە بـووبێ ، یـان دوو دەسـتی ، لەبـەر ئـەوە ناحـەزانی شـتی ناڕەوایـان دەدایـە پـاڵ ، قورەتولعـەین بـە ئاشـکرا دەسـت دەکاتـە بانگهێـشتی خـەڵکان بـۆ سـەر ئـەم بیروبـاوەڕە و هەنـدێ کـەس وای بـۆ چـوونە گوایـە خـاتوو خـۆی بـە دۆنـی حـەزرەتی فاتیمـە زانیـووە و هەریـەك لـە یـارانی بـە ئیمامێـك تەشبیە کراوە ، بۆیە تووشی گێرەو کێشەیەکی سەخت بووەتـەوە لە شاری بەغدا هانی حکومەتی لێدەدرێ لە لایەن ناحەزانیەوە لە وانـەی لایـەنگری (محەمـەد حەسـەن گەوهـەر) بـوون کـە کرابـووە دەمسپی شەیخییان بەم بۆنەیەوە والی بەغدا(نەجیب پاشا) ناچار

بوو نامەیەك لەمەڕ قوڕەتولعەینەوە بنێرێ بۆ ئەستەموڵ و خاتوویش لە ماڵی (موفتی ئەبی سەنای ئالووسی)دەستبەسەر بکات تاکو وەڵامی ئەستەموڵی پێ دەگات لەم بارەیەوە ، کاتێك دەنگوباسی دەستبەسەر بوونی خاتوو لە شاری بەغدا دەگاتە قەزوین ، مامی هەڵدەستێ کەسێك دەنێرێتە لای یەکێك لە پیاو ماقوڵانی کەربەلا بۆ رزگار کردنی قوڕەتولعەین و. یارمەتی بەرەڵلاّ کردنی لە لایەن حکومەتەوە ، ئەو کەسەیش دێتە لای (ئالووسی)و تکای لێدەکات بە پاشا بڵێ با رزگاری بکات ، ئەمیش بەڵێنی دەداتێ . وادیارە هیچی بۆ ناکرێ تاکو فەرمانی ئەستەموڵ دێت و تیایدا داوای بەرەڵلاّ کردنی خاتوو قوڕەتولعەین و دەرکردنی لە عێراق رادەگەیەنێت. خاتوو کاتێ کەوتە رێ و بەغدای بەجێ هێشت بڕێ لە یارانی کەوتنە تەکی و ، ئەمانە لە هەنگاوی یەکەمی سەفەرەکەیاندا گەیشتنە (کرماشان)ی کوردستان ، لە نووسراوێکی دەسنووسی تایبەتدا کە بە زمانی کوردی نووسراوەتەوەو دەگەڕێتەوە بۆ هەمان مێژووی چونی قورەتولعەین و یارانی بۆ ناو کوردانی کرماشان و بڵاّو بوونەوەی دەنگوباسی هاتنیان لە ناوچەکانی رۆژهەڵاّتی کوردستان ئەم راستیەمان دەستگیر دەبێت کە بەشێك لە کوردەکانی کرماشان کارێگەری ئەم بیروباوەڕەی بابییەیان لەسەر بووەو لە نوسراوە

ئایینی یەکانـدا رەنگی داوەتـەوە. گۆدفری رۆلّی درایڤەر (١٨٩٢ - ١٩٧٥) نووسـەرو زانایـەکی رۆژئاوایـە ولـە سـەرەتای سـەدەی بیستەمدا مێژوو ئایینی کوردانی خستوەتە بەر توێژینـەوە و بـە شێوازێکی بابەتیانە لـە چەندین بـواری جیاجیای کۆمەلایەتی – فەرهـەنگی – مێـژوویی گـەلی کـوردی کۆلّیوەتـەوە، زیـاتر ئـەو زانیارییانەی لـەو کاتـەدا بـە دەستی هێنـاوە کـە وەك ئەفسەرێکی بریتانی پەیوەندی لەگەلّ کار بـە دەستانی (انتـداب)ی عێراقیـدا هـەبووە، جگـە لـەوەی مامۆسـتای مێـژوو بـووە لـە زانـستگەی (مەگدێلن) لە شاری ئۆکسفوردی بریتانیـاو پـسپۆری زمانـەکانی عیبری و یاسای بابلی بـوە، زمـانی عـەرەبی زانیـوە. نووسـەر لـەو تارێکدا(٢٦) کە راستەوخۆ کراوەتە کوردی باس لـە ئـاینی کـوردان دەکـات و ئـەلّێ جۆرایەتیـەکی بەرچـاوی ئـایینی لـە نـاو کوردانـدا هەیە لـە نـاو ئەوانەشدا فیرقـەی(قزلبـاش و بـابی و ئیـزەدی)یـن، فیرقەی بابی میرزا عەلی محەمەدی شیرازی لە سالانی ١٨٤٤ وە ١٨٤٥ دا لـە ئێـران بنیـاتی نـاو خـۆی بـە فـەرمانی حکومـەتی ئێـران لـە تەورێز کوژرا، ئیعدام کردنەکەش بە یارمەتی کوردی شقاقی هاتە ئـەنجام(٢٧) ، بـەلام بزوتنەوەکـەیان بـە هـۆی جێگرایـەتی و لایەنگرانی گیانفدای بابیەوە درێژەی کێشاو ئێستا مەرکـەزیان لـە (عەککا)دایە... بابییـەکان بـە گومـانن لـە راستی بـوونی قورئانـدا

هەیە وەك ئاكامێك دەستووراتی وەرگیراو لە تەفسیری قورئان دەدەنە دواوە و نوسراوەیەكی بێ نەزمی ئەو تۆیان كردۆتە جێ نشینی كە تەعلیم و فێركردنەكانی روون نیە، بابی باوەڕیان بە چەشنە(تناسخ)ێكی رۆح هەیە، بابیەك نامرێ و مردن تەنیا لە بەر چاو ونبوونی سەردەمی كۆنە پێش ئەوەی دەرگای ژیانێكی تری بۆ یەكالا بكرێتەوە: لەم (تناسخ – دۆنای دۆن)دا كە دەتوانرێ شوێنی هەتا مەودایەكی زۆر هەڵبگیرێ.. دەگوترێ ژمارەی كەسانێ كە لە كوردستان لە سەر ئەو ئایینەن لە ٥ هەزار كەس تێپەڕ ناكات، كە ئەوانیش لە گوندەكانی مەڵبەندی هەكاری – نیوان باشقەلا و قوتووری نزیك سنووری تورك و ئێراندا نیشتە جێن(٢٨) هەروەها لە كتێبی (ایلات و طوایف كرمانشاهان)ی محەمەد عەلی سوڵتانی كە باسی خێڵە كوردەكانی كرماشانمان بۆ دەكات نووسیویە كەوا لە رۆژانی فەرمانڕەوایی (محەمەد عەلی میرزای دەوڵەت شاه) ، شێخ ئەحمەدی ئەحسائی بۆ ماوەیەك لە كرماشان بووە و چەندین خانەدانی كوردان چوونەتە سەر رێوڕچەی ئەم زاتە بە تایبەتیش هۆزی (كەڵهوڕو خزاعی)، بەڵام لە دوایی دا پەشیمان بوونەتەوەو ئەمڕۆ ئەو كاریگەری یەیان بە سەرەوە نەماوەو بوونەتە شیعە ! ئەز وای بۆ دەچم نووسەر محەمەد عەلی سوڵتانی لەبەر نەبوونی ئازادی

ئایینی لە ئێران ، هاتووە هەموو ئایین و بیروباوەڕە باتنی یەکانی ناو کوردانی بە شیعە لە قەلەم داوە کاتێك باسیان دەکات ، یاخود دەڵێ لە بیروباوەڕە کۆنەکانیان پاشگەز بوونەتەوە(٢٩) .

لە کتێبی (الحدیقه الناصریه) فی تاریخ و جغرافیا کردستان کە دانەری عەلی ئەکبەر کوردستانی یە ئەنووسێ کوردانی کوردستانی ئێران سوودیان وەرگرتووە لە شۆڕشی بابییەکان بە تایبەتی ناوچەکانی هەورامان و بە سەرۆکایەتی حەسەن سوڵتانی هەورامی لە ساڵی ١٢٦٨ ك/١٨٥١ م یاخی بوونی خۆی رادەگەیێنی لە شای ئێران و کاتێك غولام شاه خان والی کوردستان دەبێت، بەلام نووسەر لە روداوی ساڵی١٢٧٠ ك/١٨٥٢ م بابەتێکی تر دەگێڕێتەوەو دەڵێ لەم ساڵەدا میرزا عەبدولصەمەدی هەمەدانی کە یەکێك بووە لە جێگرانی حاجی محەمەد کەریم خانی کرمانی سەر بە رێرەوی(شەیخییە)دێتە کوردستان (سنە) و بۆ برەو پێدان و بلاوکردنەوەی بیروباوەڕی، لەم بارەیەوە لەگەڵ والی کوردستان رێکدەکەوێت، بەلام زانایانی ناوچەکە کە هەموو سوننەی شافعی مەزەون ویستیان والی لەو پاڵپشتەی میرزا عەبدولصەمەد کەمکەنەوە بەلام سوودی نەبوو هەوڵ و کۆششیان بە فیڕۆ چوو، بۆ ئەم مەبەستە دانشتنێك ساز دەکەن لە (گۆڕستانی شێخان)ی رۆژ ئاوای سنە بۆ دەرکردنی میرزای ناوبراو بەلام والی بە گوێیان

ناکات, لە بەر ئەوە ئاژاوە و تالان برۆ دەست پێدەکات پاشان کوشت و برو شار بەجێهێشتن، ئەم شەڕە لە کوردستان ناو نراوە بە (جەنگی کاروان سەرا)(٣٠) ئەوەی جێگای سەرنجە والی کوردستان غولام شاخان لە سالی ١٨٥٢ م رێگا بە زانایەکی تایەفەی شەیخییە دەدات بێتە کوردستان و بیرو باوەڕی بلاوبکاتەوە کە بابییە هەر لەمانەوە چەکەرەی کردوە، کەچی نووسەر عەلی ئەکبەر دەلێ سالی ١٨٥٠م فیتنەی بابییەی بەهائیە لە شاری زنجان پەرەی سەندو هەڕەشەی دەکردە سەر دەسەلاتی شای ئێران بۆ ماوەی ٧ مانگ بەرامبەر سوپای ئێران خۆراگر بوون : بەلام حەسەن عەلی خان لەگەل فەوجی کروس هێرشی کردنە سەر ئەو تایەفە توندڕەوە و توانی لە ماوەی ٢٥ رۆژدا بە سەریاندا سەرکەوێت و توانی (مەلا محەمەد عەلی)یش بکوژێت (٣١)

بەلێ پاش ئەوەی قوڕەتولعەین و یارانی گەیشتنە ناوچە کوردییەکان بە تایبەتی کرماشان خەلکێکی زۆریان لێ کۆبوونەوە ، خاتوو باسی نهێنییەکانی ئەم بیروباوەڕەی پێ راگەیاندن و زۆریان کەمەندکێشی بوون ، لە ژن و پیاوانی ئایینی و دەسەلاتداران برێکیشیان بەسەر سوڕمانەوە لای دەردەچوون، بۆیە پیاوانی ئایینی ناوچەکە کەوتنە ناڕەزایی و شکایەت لەم خانمەو یارانی و داوایان لێکردن شار بە جێبهێلن. قوڕەتولعەین

باروبنـەی پێکـەوە نـاو لەگـەل یـارانی گەیـشتنە شاری هەمـەدان ، لەبەرئـەوەی خـەڵکی هەمـەدان زوربـەیان سـەر بـە شـەیخییەکان بـوون پێـشوازییەکی گـەرمیان لێکـردو، نـۆ رۆژان لایـان مایـەوەو بەگەرمی بیروباوەڕەکەی لە ناویاندا بڵاو دەکردەوە . کەسانی زۆر هاتنە سەر بیروڕاکەی و دوو کەسیش بە ناوی (مەلا یاهو)و (مـەلا لالـەزار) لـە پیـاوانی ئـاینی یـەهودییان کەمەندکێـشی بـوون و بڕوایان پێهێنا . ناچار بوو هەمـەدان بـە جێ بهێڵێ و رووبکاتـە شارەکەی خۆی قەزوین و کاتێ گەیشتە شـار چووە مـاڵی بـاوکی و نەچـووە ماڵەکـەی خـۆی بـۆ لای مێردەکـەی مـەلا محەمـەد . پیاوەکەی چەندین ئافرەت و پیـاوی بـە شـوێنیدا رەوانـە کـرد کـە بێتـەوە نـاو مـاڵ ومنـداڵی ، کەچـی قورەتولعـەین رازی نـەبوو ، وتبووی ئەگەر مێردەکەی پیاو بوایە دەکەوتە تەکی بۆ کەربـەلاو دەبووە هاوڕێی سەفەری و لە خەوی غەفڵەتی بیـداری دەکـردەوەو رێگـای هـەقی پێـشان دەدا. دیـارە ئەمـەش یەکـەم جـارە ئـافرەت پیاوی خۆی بـە جێبهێڵێ و بـێ گـوێ دانـە شـەرع وداب و نـەرێتی بـاوی کۆمـەڵگا، لەبـەر ئـەوە ئەمـە بـوو بـە چـەکێ بـە دەسـتی ناحەزانیـەوە کـە زۆر بـە تونـدی رەخنـەیان لێـدەگرت و شـتی نارەوایـان بـۆ هەڵدەبەسـت ، جگـە لـەوەی ئـاگری دوژمنایـەتی لـە نێوان خۆی و مامیدا زیاتر پەرەی سەند و مـامی لـە پـاش ئـەوەی

دەچووە مزگەوت و سەر مەنبەر, یەکسەر جنێوی بە پیاوانی شەیخییەکان دەدا ,وەك سەید کازمی رەشتی و شێخ ئەحمەدی ئەحسائی ، لەبەر ئەوە رۆژێکیان کابرایەك لێی هاتە دەست و گوشتی . ئەمەش بووە هۆی ئاژاوە بەرپابوون و ژیانی شەیخییان و بابییان کەوتە خەتەر ، قورەتولعەین چەند رۆژێ بەر لە کوژرانی مامی دڵی خەبەری دابوو کە ئاژاوەیەك بەرێوەیە هەڵدەستێ ئیزنی یارانی دەدا کە بلاوەی لێبکەن و هەرکەسێ بچێتە شارو ماڵی خۆی ، تەنیا بە دوو کەسیانی راگەیاند کە وادەی شەهید کردنیان زۆرنزیکە . دەڵێن ئەم پێشینییەی قورەتولعەین هاتە دی و (شێخ صالح کەریمی)، یەکەم کەس بوو لە سێدارە درا، (مەلا ئیبراهیمی مەلاحەتی) لە قەزوین کوژراو قورەتولعەینیش گیراو دەست بەسەر کرا لە سەرای حاکم و, ماوەیەك مایەوەو توانی نامەیەك بۆ (میرزا حوسێنی عەلی) کە پیاوێکی دەوڵەمەندو خاوەن پایە بوو, جگە لەوەی لە مێژ بوو بیروباوەری بابییەکانی پەسەند کردبوو ، سەید عەلی محەمەدی(باب) نازناو (بەهائوڵلا)ی پێبەخشیبوو . ئەم بەهائوڵلایە توانی قورەتولعەین بدزێ لە قەزوین و بیگەێنێتە تاران و لە ماڵەکەی خۆیدا بیشارێتەوە تاکو کۆنگرەی (بەدەشت) نزیکی خۆراسان بەستراو قورەتولعەین تێیدا بەشدار بوو، خاڵە

سەرەکییەکانی کۆنگرەکە بریتی بووە لەوەی چۆن بتوانن (باب) رزگار بکەن کە زیندانی کرابوو — دیارە لەم ماوەیەدا سەید عەلی (باب)لە سێدارە نەدرابوو . دووەم خاڵی کۆنگرە ئایا ئەحکامەکانی شەریعەتی ئیسلام هەڵدەوەشێتەوە یاخود وەك خۆی دەمێنێ لەبەر ئەوەی لای ئەوان (باب)واتە حەزرەتی مەهدییەو زهوری کردوە دەبێ شەریعەتەکانی پێش خۆی هەڵوەشێتەوە ، دیارە (قورەتولعەین)یش لە سەر ئەم رایە سوور بووە ، بۆیە لە کۆتاییدا چەندین دانیشتنی لە گەڵدا ئەنجامدراوە لە لایەن زانایانی ئێرانەوە سەبارەت بە ئیمامی مەهدیو چۆنیەتی زهور بوونی لە شارەکانی جابلقاو جابرسا وەك لە سەرچاوە ئایینی یەکاندا هاتووە، (قورەتولعەین)یش وتوویە ئەم دوو شارە لە وجوودا بوونیان نییەو مەسەلەکە ئەفسانەیە و ئەوەی ئەمرۆ پێی دەوترێت (باب - دەروازە)و لەپێش چاواندایە بریتی یە لەو حەزرەتە چاوەڕوان کراوە کە هەزار ساڵی بەسەردا تێپەڕیوە. بۆیە بەلەئایین هەڵگەڕاویان دایە قەڵەم و بڕیاری کوشتنیان داو سوتاندیان. قورەتولعەین ئافرەتێکی زۆر جوان و زیرەك و بێ وێنەی سەردەمی خۆی بووە لە قسە کردن و وتار خوێندنەوە و دانوستاندن کەسایەتییەکی کەم وێنەی ناو ئەم بزاڤە ئایینییەی بابییەکان بووە ، هەرئەم خانمەیش بووەتە هۆی پەرەسەندنی

بیروباوەڕەکەیان و لەم پێناوەشدا سەری نایەوە ، دەست ودامێن پاك و لە زۆر شوێندا ستایشی ئەم پاکیزەییەی کراوە کوردەکانی ئەو سەردەمەی کرماشان بەسەر هات وداستانی ئەمیان نووسیوەتەوە . سەرچاوەکانیش هەندێکیان زەمی دەکاو هەندێکیشیان قەدرو حورمەتێکی شایستەیان پێداوە ، دکتۆر عەلی وەردی لە هەموو لێکۆڵەرێك بابەتیانە و بە ویژدان لەم ئافرەتە دواوە.

بیروباوەڕی تایفەی بابییە:

لە بیروباوەڕەکانی بابییەکان و کە پاشان بەهائیەیان لێکەوتەوە، باوەڕیان بە خودایەکی تاك و تەنیایەو ئەو زاتە ئەزەلی یەو بە بڕوای وان دەتوانێ لە لەشی مرۆڤێکی خاوێنی دینداردا بەرجەستە بێت. بە گوێرەی ئەحکامەکانی کتێبی (البیان) دەچنە رێوە, بۆیە بە (اهل البیان) دەناسرێن. ئەم تایفەیە ژمارەکانی (پێنج)و (نۆ)و (حەوت)یان لا پیرۆزەو قیبلەی وان (عکا)یەو نوێژی بەیانی و نیوەرۆژیان هەیەو لەکاتی سەفەریشدا یەك سوژدەیەك دەبەن و نوێژی بە کۆمەڵیان نییە ، مرۆی بە تەمەن و نەخۆش و ئافرەتی بێنوێژ، نوێژیان لەسەر نییە . هەروەها رۆژویان ١٩ رۆژە کە دەکاتە مانگێك لە مانگەکانی بابی، مەی خواردنەوەو جگەرەکێشانیان لا حەرامە ، زۆر بە

ئـەدەب و رەوشـتن،گەلێك سـەخی و دەسـت بـڵاون و هـاوڕێتی و هاوسـێتیان خۆشـە و لـە کـاری ئـاژاوە دوورن . شـایانی باسـە بابییـەکان زۆر گرنگـی بـە رۆڵـی ئـافرەت دەدەن و دان بـە مافەکانیانـدا دەنـێن و بۆشـیان هەیـە و ماوەیـان پـێ دراوە ببنـە بالأدەست لە کاروباری ئایینی تایفەکەیاندا (٣٢) .

نووسراوەکانی (باب):

لە نووسـراوەکانی حـەزرەتی (بـاب – سـەید عـەلی محەمـەد) وا فام دەکرێ کە ئەم زاتە زیاتر باسی و ئامـانجی بنـەڕتی گفتـەکانی سەبارەت بە مەدحو سیفەتی ئەو حەقیقەتەیە کە پێی گەیشتووە ، نیـشانەو مەبەسـتی خۆشەویـستی لـە وتارەکانیـدا دەتکـا ، جگـە لـەوەی خـۆی بـە مـژدەدەرێکی ئـەوو هەسـتی خـۆی بـە واسـیتەی دەرکـەوتنی کـەمالأتێکی هەرەگـەورە دەدایـە قەڵـەم ، بـڕوای بـە گەڕانـەوەی رۆح – دۆنـای دۆن هـەبووە (٣٣) . بۆیـە هەنـدێ جـار خۆی بە (مەهدی چاوەڕوانکار) دەهاتە پێش چاو ، سەرچاوەیەکی ژێـر دەسـتم رەنگـە لـە ناویانـدا ژیـابێ و شـارەزایان بـووبێ زۆر ستایشی ئەم زاتە دەکات و دەڵێ شەوو رۆژ لـە خـەڵوەت و ریـازەت کێـشاندا بـووە ، بـە موریـدانی خـۆی راگەیانـدووە کەچاوەڕوانی دەرکەوتنی ئەو بن ، نووسینەکانی باب لە لایـەن موریدانیـەوە بـە وەحی ئاسمانی تەماشا کراوەو لە دڵی یارانیدا خۆشەویست بـووە ،

لە روی خۆشەویستی و ئەدەب و ئەرکانەوە بە موریدانی خۆی وتووە دەبێ زۆر بێ وێنە بن و لە ناو خۆتاندا تۆی زانست و زانیاری و هونەر و سەنعەتی سوود بەخش بێننە ئاراوە ، لە خەزینەی یارانەوە دەبێ پێداویستی برسیان و هەتیوان و بێوەژنان و نەخۆش و پەککەوتە بدرێت و سوالکردن لە ناو یارانی بابییە قەدەغە بکرێ و نابێ بە هیچ جۆرێ ماددە سڕکەرەکان بەکار بهێندرێ(٣٤) .

باب لەبەر ئەوەی دەیگوت ئەز (باب المهدی – دەرگای مەهدی)مو ماوەیەك لەسەر ئەم بانگەوازەی بەردەوام بوو ، پاشان ڕێورچەیەکی ئایینی پێکەوە نا کە لە راستیدا لە گەڵ دەوروبەریدا نە دەگونجا . هەروەها ئەو چەندین نازناوی هەبوو لەوانە (باب الدین – دەرگای ئاین) ، (نقطة) و سازندەی خەڵقانی بە خۆ بەخشیوەو خۆی بە شوێنی دەرکەوتنی جیلوەی هەق و خوداوەند دەزانی بۆ ئەم مەبەستەش چەندین کەسانی لە یارانی خۆی بەرەو شوێنانی جودا رەوانە کرد ، دوای ئەوەی هەر جارە بە ناوو نازناوێکەوە لەلایەن خۆی و یارانیەوە دەناسراو بەو خەڵکانەیان رادەگەیاند کە ئەم زاتە زاتی مەهدییەو رۆحی ئەو لە لەشی ئەمدا جێگیر بووە ، وەك وتمان ئەمەش لە کاتێکدا بووە خەڵکان لەو باوەڕەدا بوون کە حەزرەتی مەهدی ئاخر زەمان

دەگەڕێتەوە بەڵام کەی وچ کات و لەچ شوێنێك ، بۆ کەس مەعلوم نەبوو . خەڵکانی مەزەوی دوازدە ئیمامی ئێران چەشنی موسڵمانی دی چاوەڕوانی ئەم ژوانەن ، ئەوانەی کە باوەڕیان بە گەڕانەوەی رۆحیش هەبوو – دۆنای دۆن – لە بیروباوەڕەکانی تایفە باتنی یەکانی ناوئێران کە دەست رۆی ئەو رۆژگارە بوون ، ئەم بیروباوەڕەی زهور کردنە لە ناو دڵ ومێشکی ئەوانیشدا چەسپابوو . بۆیە دەبینین کەسانێك هەبوون لە پێڕەوییانی بابییان خۆیان بە دۆنی ئیمام حەسەن یان حوسێن و کەسانی تر لە ئیمامان داوەتە قەڵەم (٣٥) .جا لەبەر نزیکی و لێکچوونی باوەری ئەم گرۆیە لەگەل بیروباوەڕی تایفەی (الشیخیە – شەیخییان) کە ئەمانیش گرۆیەکن لە شیعەی ئێران و دەست و پەیوەندەکانی شێخ ئەحمەدی ئەحسائی دەبینین کەسانێکی زۆر لە خەڵکانی ئێرانی خاوەن هەمان بیرەباوەڕو ڕێباز چوونەتە پیری بانگەوازی ئەم زاتەوە ، کاتێکیش ئەم پیاوە رووانی خەڵکان دێنە دەنگیەوە و بە گەرمی پێشوازی لە بانگهێشتەکەی دەکەن ، ئاوازەیەکی تری پەیدا کردوەو وەك پێغەمبەرێك هاتووەتە مەیدانەوە و بووتە خاوەنی کتێبی (البیان) (٣٦) ، ئەم زاتە سەید عەلی بابییە جگە لەوە خاوەن دەست و قەڵەمێکی بە پێز بووە ، سەرچاوەکان دەڵێن لە نووسیندا گەلەك خێرا بووە ئەم خێرا

نووسینەیـــشی یـــەکێك بـــووە لـــە مـــوعجیزە بـــەدەرەکانی و وای لێهاتووە نازنـاوی (الـذكر) لـە خـۆ بنێت و پەناشـی بردوەتـە بـەر ئایەتە پیرۆزەکانی قورئـان و خـەڵکانێکی زۆری شارەکانی ئێرانـی کەمەنـــدکێش کردبـــوو . وادیـــارە سەرچـــاوەکانی ژێـــر دەســـتم هەنـــدێکیان بـــە هـــۆی تونـــدی و تونـــدڕەوی بـــۆ مەزەوەکـــەی بـــە تایبەتی شیعییەکان گەڵێ شتی نـاڕواو ناڕاستی نووسیوەو داوەتـە پاڵ ئەم گرۆیـە کـە ئـەز پـێم باش نـەبوو باسیان لێوە بکەم. لـە کتێبـــی البهائیـــە حقیقتهـــا واهـــدافها کـــە لـــە بنەرەیـــدا ماســـتەر نامەیەکە لێکوڵەر ضاری محمد حـەیانی دەربـارەی دامەزرێنـەری بابییە(عەلی محەمەد رەزای شیرازی) دەڵـێ ئـەم پیـاوە زۆر حـەزی لـە خـۆ رۆشـنبیر کـردن نـەبوو شـتێکی کـەمی لـە زمـانی عـەرەبی فێرببـوو، لەگـەڵ نـەحوی فارسـی... کاتێـك تەمـەنی گەیـشتە ١٧ ســاڵان یـــەکێك لـــە قوتابیـــانی کـــازمی رەشـــتی پێـــی گەیـــشت بـــە نێوی(جواد کەربەلایی تەباتەیی) وبیرۆکەی شـەیخییەی بـە گوێـدا دەدا و لەگەڵ چاوەڕوان کـراوی نادیـار – الغائـب المنتظـر، وای بـە مێشك و بیریا دەبرد کەوا دەردەکەوێت لە دەم و چاو وسیمای کـە ئەم واتە محەمەد عـەلی شیرازی ئـەو زاتـە چاوەڕوان کراوەیـە کـە هەواڵ دراوە بە نزیکی دەرکەوتنی لە لایەن کازم رەشـتی و هـەروا لـە لایـەن شـێخ ئەحمـەدی ئەحـسائیەوە، لەمـەوە محەمـەد عـەلی

شـيرازی ئـەم هەواڵـە کـاری تێکـرد(ل ٤٤ - ٤٥) هـەروەها نووسـەر دەڵـێ(عـەلی محەمـەدی شیرازی) بـە هـۆی گـوێ گـرتن لەوانـەکانی رەشتی و ریازەت کێشانی سەختی باتنی هەستی دەکرد کە ئەو ئەوزاتەیە کە روحی مەهدی نادیار کە سەر لە نوێ لە دایك دەبێتـەوە و جیهـان پـڕ لـە عەدالـەت و یەکـسانی دەکـات ئـەم خۆیەتی. زۆر جاریش سەید کازمی رەشتی ئاماژە و کینایەتی بـۆ دەکرد کەوا (مەهدی)بریتیە لە عەلی محەمەدی شیرازی. دەڵێنیش کـە رۆژێکیـان عـەلی محەمـەدی شـیرازی لای دانیـشتبوو، تیـشکی خـۆریش لـە لای ئـەوەوە دەهاتـە ژورێ رەشـتی پێـی گـوت(خـاوەن فرمـان – ولی الامـر) هـەڵاتووە وەکـو ئـەم خـۆرەی لـەم دەرگایـەوە ئـەم ژورەی رونـاك کردوەتـەوە، ئیـشارەتی بـۆ کـردوو خـەڵکانی ئامادە بوویش لە مەبەستی تێگەیشتن کە مەبەست لە میرزا عـەلی محەمەدە بروانە ل ٤٦

بـەڵام ئـەم لێکۆڵـەرە لـە بەشـی البهائیـە والنـصرانیة ل ١٤٨ دەنووسـێت پەیوەندیـەکانی بـەهائیان بـە نەصـرانیەکانەوە لـەو کاتەوە دەست پێدەکات کاتێك عـەلی محەمـەد شـیرازی (بـاب)هاتـە کەربـەلا ولـە کـۆڕی دەرس وتنـەوەی(کـازم رەشـتی)پێـشەوای شـەیخییاندا ئامـادە دەبـوو، وەیـەکانگیر بـوونی لەگـەڵ سـیخوڕی ناسراوی رووسی(کنیازد گورگی)کە ناوی خۆی گۆڕی بوو بە (شێخ

عیسای نەکرانی)کە لە یاداشتەکانیدا هاتووە دەڵێت: خەریکی کنەو گەڕان و پشکنین بوو بە دوای لادەران لە بیروباوەڕەکانی ئیسلامیدا بۆ لێدانی موسڵمانان لەوانە لێدانێك بێت لە سەر یەککگرتنیان و کۆکردنەوەیان بۆ ئەوە سانا ترین رێگای گەیشتن بۆ دروست کردنی جیاوازی ئاینی و بڵاوکردنەوەی بوو، هەڵگیرساندنی شەڕ بوو لە نیوانیاندا، لەم گەڕان و پشکنینەدا سەرنجم دایە تایەفەی شەیخییە کەوا پێچەوانەی زۆرێك لە بیروباوەری ئیسلام بوون جیگریش بوو لای زۆرینەیان، لەوانە گەڕانەوە و میعراجی جیسمانی وشتی تریش، چوومە بازنەی وانە وتنەوەی کازم رەشتی کە زۆر نێوی مەهدی دەبردو بەڵام نەك ئەو مەهدییەی کە چەند سەدەیەکە چاوەڕوانی گەڕانەوەین: بەڵکو ئەوەی کە روحی تێدا جێگر دەبێت... لەوکۆڕەدا چاوم کەوتە میرزا عەلی محەمەدی شیرازی ولە دڵی خۆمدا وام لێکدایەوە کە ئەم بکەمە ئەو مەهدییە ناوبراوە لەو رۆژەوە دەستم پێکرد هەر کاتێك هەلێکم بۆ بڕەخسایە و کەسێك نەبوایە وام دەبردە مێشکیەوە هەر ئەوە کە دەبێتە ساحێب زەمان و هەموو رۆژێك بانگم دەکرد بە(ئەی خاوەنی فرمان – یا صاحب الامر، وە یا خاوەنی زەمان) لە سەرەتادا دەستی کردە خۆ بەرز کردن و خۆ نزم گرتن بەم قسانەی منەو خۆی دەگۆڕی و

بەڵام ئەوەندەی پێنەچوو دەستی کردە شادی و خۆشی بەم بانگ کردنانەم لێی. پاش گواستنەوەی لە کەربەلاوە بۆ(بوشەهر) لە ناکاوێکدا سەرسام بووم بەو خیتابەی لە مانگی مایو ١٨٤٤م کە ئاگادارم دەکات و داوام لێدەکات بۆ ڕێزی بابییە بەوەی ئەو جێگری خاوەنی عەسرە و (دەرگا - باب)ی عیلمە، منیش وەڵامم دایەوە کەوا بڕوام هەیە تۆ ((ساحیبی زەمان وئیمامی عەصری)) ئەمە پوختەی ئەو سیخورە رووسەیە کە لە یاداشتەکانیدا ئاماژەی پێداوە، بەڵام نە دەبوو لێکۆڵەر زۆر بڕوای ئەم قسانە هەبوایە چونکە یەکەم جواد کە ربەلایی قوتابی رەشتی پێشتر وەك لێکۆڵەر خۆی دەڵێ ل ٤٤ بیرۆکەی شەیخییەی بە گوێدا سرواند پێی وت ئەم دەم و چاو سیمایەی تۆ ئەو زاتە چاوەڕوان کراوەیە کە کازم رەشتی هەواڵی داوە لەم نزیکانە دەردەکەوێت جگە لە شێخ ئەحمەدی ئەحسائی هەروەها لێکۆڵەر نووسیویە زۆر جاریش سەید کازمی رەشتی هێماو ئاماژەی بۆ عەلی محەمەد شیرازی کردوە کەوا هەر ئەوە ئەو مەهدی چاوەڕوانکراوە ل ٤٥ ئیتر نازانم لێکۆڵەر بۆ خۆی دەخاتە هەڵەوە رەنگە ئەم سیخوڕە چاوی بە(باب – عەلی محەمەد) نەکەوتبێ تەنها(حوسێن بەهائی) ناسیبێ پەیوەندی بەوەوە هەبووبێ رەنگە هەر ئەویش دەسکاری کتێبەکانی بەهائیانی کردبێ وەك خۆی دەڵێ لە یاداشتەکانیدا.

رەنگە ئەوەیش زۆر لە راستیەوە دووربێ کە (باب) شارەزای زمانی عەرەبی نەبوو بێت چونکە کتێبەکانی گواهی ئەوە دەدەن کە ئەو باڵا دەست بووە لەو زمانەدا ئەگەر چی پاش خۆی هەڵەی تێدا دەبینرێ چونکە لێکۆڵەر لە ل ٥٨ دا ئەڵێ کتێبی(بەیان)ی پیرۆزی بابییان پڕن لە هێماو ئاماژە گەلێك چەشنی زانایانی عیلمی کەلام و فەیلەسوفان بە کاریان دێنن!(٣٧) بەلاَم ئەوەش دیارە ئەم گرۆیە لەگەل تەشەنە سەندنی بیروباوەڕیان لە خاکی ئێران دا حکومەتی شاهانی هێنابووە لەرزین ، بۆیە زۆر بە توندی بەرەنگاریان بوونەتەوە ، ئەمانیش بە شمشێرێکەوە پەلاماری سوپایان داوە ، لەو باوەڕەشدا بوونە لەم بەرەنگار بوونەوەیەدا ئەوەی لێیان بمرێ لە پاش چل رۆژ سەر لە نوێ لە دایك دەبێتەوە ، سەید عەلی بابی لە هەندێك لە نامەکانیدا ئاماژەی بەوە داوە کەلە پاش مردنی خۆی لاوێك شوێنی دەگرێتەوە بە نازناوی (صبح أزل – سوبح ئەزەل)پەیدا دەبێت و یەکێکە لە یارانی . بەڵێ پاش خۆی سوبح ئەزەل لە خاکی ئێران هەلاَت و رووی کردە شاری بەغدا لەگەل (حوسێنی عەلی)برای کە نازناوی (بەهاء – بەهائوڵلا)بوو ، ئەمانە کە هاتنە بەغدا چەندین دەست و پەیوەندیان لە گەڵدا بوو ، بەم هۆیەوە هەردوو دەوڵەتی ئێران و عێراق رێکەوتن بە دەرکردنیان لە بەغداو دووبەرەکێش

کەوتە نیوانی ئەم گرۆیە ، بۆیە لایەنگرانی سەید عەلی باب بە (البابیة)و لایەنگرانی حوسێن عەلی بە (البهائیة) ناو زەدکران. ئەگەر بەراوردی ئایینی بابییە بکرێ لە گەل ئایینەکانی موسڵمان و فەلەو جولوکەو زەردەشتی ، دەبینین گەلەك بیروباوەڕی ئەم ئاینانەی تێکەڵ بووەو بەڕای هەندێ لە نووسەران و نزیکایەتی هەیە لە قسەو وتەکانی فەلەکان لەگەل بیروباوەڕی بابییە بەوەی جێگیر بوونی خودا لە جەستەی بەندەکانی (ناسوت)و ئەشڵێن بە چاکەو خراپەی روحەکان پاش بەجێ هێشتنی قاڵبەکانیان پاداشتی روح پاکان وخراپان دەدرێتەوە ، روحە خراپەکان ئازار دەچێژن تاکو پاك ببنەوەو بگەڕێنەوە سەر دۆخی جارانیان دیارە ئەمەش جۆرێکە لە فەلسەفەی دۆنای دۆن (٣٨) . بەلای منەوە بەشێکە لە داب ونەریت و بیرۆکەی ئایینە باتنی یەکانی کوردستان و ئێران و پەیوەندی بە فەلەکانەوە نییە. سەرچاوەیەك دەڵێ : نوێژکردنی گرۆی بابییە تەنیا دوو کرنۆش بردنە ئەویش هەر لە دەمی بەیانیانە ، هەندێ جار ئەم کارەش تەنیا لە مزگەوتی شیرازدا ئەنجام دراوە ، چونکە بە کابەی خۆیانیان زانیوە ، مانگەکانیان بریتی یە لە ١٩ رۆژ و لەیەك مانگیان بە رۆژوو دەبن ئەویش لە کۆتایی بورجی (حوت – نەهەنگ)دا بە جۆرێك جێژنی رۆژوویان بکەوێتە رۆژی نەورۆز

که یەکەمی بورجی (حەمەل – شەك)ە. لە راوبۆچونیان گوێ نەدانە قەبرستان و نەخواردنەوەی مەی و جگەرەکێشان و ئافرەتیشیان تا رادەیەك سەربەستەو بۆی هەیە سەرپۆش و پەچە نەکات هەروەکوخاتو(قورەتولعەین) کە چارشێوی خۆی فرێ دا(٣٩)

وەك وتمان بەهائیە چەکەرە کردووی بیروباوەڕی بابییەکانەو (سەید عەلی محمەدی باب)، نازناوی (بەهائوڵلا)ی بەخشیبوو بە (میرزا حوسێن عەلی بەهائی) کە ناوی براکەیشی (سوبح ئەزەل)بووە ، پێم باشە لە داوێنی ئەم باسەوە هەندێ زانیاری دەربارەی ئەم بەهائییانە تۆمار بکەیین.

بەهائییەکان:

بەهاییان گرۆیەك بوون سەر بە حوسێن عەلی کوڕی میرزا عەباسی مازندەرانی نازناو بە (بەهاء – بەهائوڵلا)، ئەم زاتە لە رۆژی سێشەممە ٢٦ محەرەمی ساڵی ١٢٣٣ ك – ١٨١٧ م هاتووەتە دنیاوە باوکی بە هاء کە ناوی میرزا عەباسی بزورگی نوری بوو، فەرمانبەری وەزارەتی دارایی ئەو دەمەی ئێران بوو، نێوی دایکی بە هاء (خانم جانی)یە . ئەم پیاوە بەهائوڵلا گەلێك هاودەمی سۆفییان بووەو زۆر لە کتێبەکانیانی بەسەر کردبووەوە ، لە

ئەنجامدا بەلای سەید عەلی (باب)دا بایدایەوە بە هۆی ئیرشادو رێنموونی کردنی لە لایەن عەبدولکەریمی قەزوینییەوە ، سەرەتا لە تاران دەستی کردە بلاوکردنەوەی بیروباوەڕەکانی (باب)و پاشان خۆی گەیاندە مازندەران و دەستی کردە بانگهێشتی خەلکان بۆ بیروباوەڕی (بابییان)و هەر لە شارۆچکەی (نور)ەوە گرتی تا دەگاتە شارۆچکەکانی(ساریٚ و ئامل) و پاشان گەڕایەوە بۆ تاران لە زەمانی (محەمەد شای ئێران)و پاشان (ناصرەدین شاه)شۆڕش و بزاڤی بابییە دەستیان پێکردو لەم کاتانەشدا بوو (محەمەد صادق بابی)و هاوڕێیانی هێرشیان بردە سەر (شاه – سولتان) لە تەنیشتی قەسرەکەی لە (نیاوران)ی دەوروبەری (شەمران) لە تاراندا . بەهائوللاٚ و براکانی لەم کاتەدا لە گوندێك بوون بە ناوی (کەفجە)ی نزیك لە میوانخانەی(شاه)و بۆ ئەم مەبەستە بەهاء تۆمەت بارکرا بەوەی کە دەستی هەبووە لە نەخشە کێشان بۆ کوشتنی شاه ، لەبەر ئەمە دەمودەست هەستان بەهایان گرت و لە تاران خرایە زیندانەوە ، پاشان لەگەل کۆمەلێك لە پەیڕەوانی بەرەو بەغدا دوور خرانەوە (٤٠) .

لە پێناسەی بەهاییاندا گەلیٚ راوبۆچوون هەیە و هەر یەکێك لە نووسەران و لێکۆلەران بە جۆرێکیان پێناسە کردووە لەوانە وتراوە : مەزەوێکی ئایینی کۆمەلایەتییە دەدرێتە پالٚ (میرزا

حوسێن عەلی – نازناو بە بەهائوڵلاّ) کە لە کەسە یەکەمەکان بووە بڕوای بە (باب – میرزا عەلی محەمەدی شیرازی) هێنابوو ، لەبەر ئەمەشە ڕێبازی بەهائییە بە برەوپێدانی بابییە دێتە ئەژماردن (٤١).

دکتۆر عەلی وەردی دەڵێ : بەهائوڵلاّ خاوەن کەسایەتییەکی کۆمەڵایەتی ودەوڵەمەندێکی تاران بوو ، لە ساڵی ١٨٥٢ م. کاتێك هەندێ کەسی بابییان هەستان بە کوشتنی شاە ، بەهاء یەکێك بوو لەوانەی تۆمەتبار کراو بۆ ماوەی چوار مانگ خرایە زیندانەوە ، پاشان بەرەڵلاّ کراو بە خۆی و بنەماڵەکەیەوە بۆ عێراق دوورخرایەوە ، ساڵی ١٨٥٣ م گەیشتە بەغدا پاش ماوەیەك براکەیشی هاتە بەغدا کە ناوی میرزا یەحیای نازناو بە (صبح ازل – سوبح ئەزەل)و لە ناو بابییەکاندا بەوە ناسرابوو کەراسپاردەو جێگری (باب)ە (٤٢)

وادیارە بەهاو(سوبح ئەزەل)ی برای نێوانیان تێکدەچێ لەسەر مەسەلەی کامیان راسپاردەو جێگری حەزرەتی(باب)بێ و باب کامیانی بەم ئەرکە راسپاردوە ، کار دەگاتە ئەوەی گێرەوکێشەی ئەم بابەتە هەستیارە بکەوێتە ناو موریدانیان و مشتومڕێ زۆری لێدەکەوێتەوە لە شارەکانی کەربەلاو بەغدا تاکو وای لێدێت بەهائوڵلاّ بەغدا بەجێ بێڵێ و خۆی بگەێنێتە(کوردستانی

عوسمــانی – باشــووری کوردســتان – هـ .ك.)بــه جـل وبــه‌رگی دەروێــشان و که‌شــکۆڵ به‌ده‌ســت و نــاوی خــۆی ده‌گۆڕێــت بــه (دەرویش محه‌مه‌د)و ده‌چێته سلێمانی و له شاخه‌کانی (سه‌رگه‌ڵو) گۆشـه‌گیر ده‌بـێ و پاشماوه‌یـه‌ك ده‌چـێته نـاو شـاری سـلێمانی بـۆ (ته‌کییــه‌ی خالدییــه – مه‌به‌ســت ته‌کییــه‌ی مــه‌ولانا خالیــدی نه‌قـشبه‌ندی شـاره‌زووری یـه- هـ.ك.)و دوو سـاڵی تێـدا به‌ســه‌ر ده‌بات(٤٣). که‌چی پارێزه‌ر عـه‌باس عـه‌زاوی ده‌ڵـێ: سـاڵی ١٢٦٧ ك/ ١٨٥٠ م (حوسێن عـه‌لی کوڕی عه‌باسـی نـوری) هاتـه عێراقـه‌وه بـه نیــازی ســه‌ردانی شــوێنه پیرۆزه‌کــانی و لــه به‌غــدا گیرســایه‌وه ، ماوه‌یه‌ك له سـلێمانیدا خـۆی پـه‌ناداو چووه شـاخه‌کانی سـه‌رگه‌ڵو پاشان گه‌ڕایه‌وه بۆ به‌غدا)) (٤٤) .

به‌ڵام له (دائرة المعارف الاعلمی)دا ده‌ڵێ : پاش ماوه‌ی ساڵێك له دورخستنه‌وه‌ی به جل وبه‌رگی ده‌رویشانه‌وه گه‌ڕایه‌وه بۆ تاران له ترسی حکومه‌تی ئێران و ئه‌شڵێن چووه‌ته کوردسـتان و ناوچه‌ی ســه‌رگه‌ڵوی نزیکــی شــاره‌زوور لــه ســلێمانی و بــه‌جل وبــه‌رگی ده‌رویشانه‌وه له کۆڕوکۆبوونه‌وه‌ی (عبدالرحمن ئه‌لصوفی-گه‌وره‌ی ته‌ریقه‌تی خالدیه)ئاماده بووه تا دوو ساڵ و پاشان گه‌ڕاوه‌ته‌وه بۆ به‌غدا له‌لایه‌ن هه‌ندێك له یارانیه‌وه))(٤٥).

مامۆستا عەبدولرەقیب یوسف لە گۆڤاری رامان دا چەند بەلگەنامەو لابەرەیەکی بنەماڵەی(مەلا محەمەدی سەرباری)بلاوکردوەتەوە یەکێکیان(مهدینامە)یە لە دەسنووس محەمەد دەروێش لە ساڵی ١٢٧٦ کۆچی(١٨٥٩ – ١٨٨٦م)کە لە ئەشکەوتێك لە ئەشکەوتەکانی دێی سەرگەڵو لە باکووری سلێمانی دیارە ئەو ئەشکەوتە هەمان ئەشکەوتە بهاء الله دامەزرێنەری بیروباوەڕی بەهایی تێدا بووە، مامۆستا عەبدولرەقیب دەڵێ دیارە محەمەد دەروێش مەلایەکی کوردی بەهانی بووە و رەفیقی (بهاء الله)میرزا حوسێن عەلی میرزا عەباسی مازندەرانی) بووە، لەو ئەشکەوتی دێر سەرگەڵوودا کە بەهائوڵلاّ لە ترسی دەوڵەتی عوسمانی خۆی لەوێ حەشاردا بوو، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی بچم بۆ دێی سەرگەڵو بۆ دەست نیشان کردنی ئەو ئەشکەوتەی ئێستا پێی دەڵێن(ئەشکەوتی بەهاوەددین) هەروەها نووسەر وێنەیەکی بلاوکردوەتەوە))(٤٦) بەلاّم ئەز وای بۆدەچم محەمەد دەروێش حەزرەتی بەهائوڵلاّ خۆیەتی چونکە ئەو ناوەی لەخۆ نابوو کاتی هاتوەتە سلێمانی و سەرگەڵو گەرچی دوو ساڵ جیاوازی لە مێژووکەیدا هەیە. لە کتێبی (بەهائوڵلاّ لە کوردستان) هاتوە کە لە ١٠ی ئاپریلی ساڵی ١٨٥٤م حەزرەتی بەهائوڵلاّ بێ ئاگادارکردنەوەی کەس لە بەغداوە لە گەل

هاوڕییەکی وەفاداری بە نێوی ئەبوالقاسم هەمەدانی بەرەو کوردستان هاتون بۆ شاری سلێمانی و تەمەنی بەهائوڵلا ٣٨ ساڵان بووە،بەناوی دەروێش محەمەدو کەشکۆڵێکی بە دەستەوە بووە لە شاخی سەرگەڵو مایەوە،لای شێخ و عارفەکانی کوردستان هەر بەو ناوە ناسرا،شێخ ئەحمەدی سەردار سەرگەڵویی بەهۆی چەند کەسێکەوە زانی دەروێشێك لە یەکێك لە ئەشکەوتەکانی دێی سەرگەڵو لە خەڵوەتدایە،چوە دیداری حەزرەتو پاشان بردیە خانەقا بچوکەکەی خۆی لە سەرگەڵو و خزمەتی کردو بوون بەهاوڕێو بە هۆی شێخ ئەحمەد سەردارەوە چونەتە سلێمانی ولە خانەقای مەولانا خالید نیشتەجێ بووە بڕوانە ل١١٢ ١١٨,١١٤ کتێبەکە بە پێی هەندێ بۆچوون ئەگەری ئەوە هەیە گۆرکی جاسوسی رووسیا ئەم شوێنەی سەرگەڵوی بۆ بەهائوڵلا دەستنیشان کردبێ چونکە پێشتر لە بەغداد ئەوی بینوە،لەم بۆچونەیشەوە پێدەچێ پەیدا بوونی حەمەسوورلە دوای ماوەیەکی زۆر لەم ناوچەیە دەستی روسیای تێدا بێت کە قسەو باسێکی زۆر لەم بارەیەوە هەیە.

کاتێ یارانی بەها بە جێوماوای دەزانن دەچنە لای و تکای لێدەکەن کە بگەڕێتەوە بۆ کەربەلا ، بەهائوڵلا بە گوێیان دەکاو لە ١٩ ئاداری ١٨٥٦ م گەڕاوەتەوە بەغداو دوایش توانیویەتی ئەو

گێـرەو کێـشەیە کۆتـایی پـێ بهێنێـت و بابییـان یەکخاتـەوە ، گرتوتینیان پێ بدات . ئەم پیاوە واتـە بـەهائوڵڵا پەیوەنـدی باشـی هـەبووە لـە گـەل پیـاوانی خـاوەن دەسـەلآت و زاناکـانی بەغـداو قونصولی بەریتانیا ، بۆیە دەبینین چەندێ بابییان لە ئێران ئـازار درابـن ، هـەلآتوون خۆیـان گەیاندووەتـە بەغـداو ژمارەیـان گەیشتووەتە ٥ هەزار کەس بابی و توانیشیان لە عێراقدا بـرەو بـە بیروباوەڕەکەیان بدەن (٤٧) . لەبەر ئـەوەی زۆربـەی سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەدەن کە بهائوڵڵا گەیـشتووەتە کوردستانی عێـراق و ناوچـەی سـەرگەلۆ بـە تایبـەتی ، لـەم روانگەیـەوە بەنـدە وای بـۆ دەچم کە بیروباوەڕی هەقەی سـەرگەلۆیش گـەلێك دێـرین بێت و پـەنا بردنـی بـەهاء لـە مێـژووی ١٨٥٠ م بـۆ شـاخەکانی سـەرگەلۆ راستی ئەم بۆچوونەن و هەندی لـە بیروبـاوەڕی بابییـە رەنگـە لـە ناو خەڵکانی ئـەو دەڤـەرە مابێتـەوە ، لەوانەیشە ئـەم بیروبـاوەڕی بەهائییە کاری کردبێتە سەر کەسایەتییەکانی ناو حەقە کاتێ بـە ئاشکرا دەرکەوت ، بە تایبەتی شێخانی تەریقەتەکە کـە ماوەیـەك سەرگەرمی لێکدانـەوەی بـڕێ لـە ئایەتـەکانی قورئـان بـوون وەکو بابییەکان شیتەڵ و راڤـەیان دەکـردەوە ، بـە تایبـەت لەمـەڕ جێ بەجێ نـەکردنی تەکالیفـە شـەرعیەکانی وەکـو نوێـژ کـە دەیـانوت ئێمە پێویستمان بە نوێژ کردن نییـە و ئـەم ئایەتـەیان بـە نمونـە

هێناوەتەوە کە دەفەرمێ (واسجد لربك حتی یأتیك الیقین)وبەم جۆرەشیان لێکداوەتەوە (حتی: ئەداتی بلوغی غایەیە ، ئێمە گەیشتووینەتە غایە ، یەقینمان پەیدا کردوە پێویستمان بە سوجدە نی یە)) (٤٨) .

(بەهائوڵلا)یش لە (بێستانی نەجیبییە)ی بەغدادا بە یارانی خۆی راگەیاند کە ئەو یەکێکە لە مەزهەرەکانی خودا بە گوێرەی فەرمایشتەکانی (باب - سەید عەلی)ناوی خۆی بە (بەهاء)ناساند ، پاشان دەست بەرداری هەندێ لە تەکالیفەکانی شەرع بوون چەشنی بیروباوەڕەکانی تری باتنی یەکان و سۆفییە بەرزەفڕەکانی لەم بوارەدا (٤٩).

کاتی بەهاء گەیشتە شاری بەغدا خەڵکی بۆ چاوپێکەوتن و گوێ گرتن لە قسەو وتارەکانی پۆل پۆل دەهاتنە دیدەنی لە موسڵمان و فەلەو جولەکە وتارەکانی کاری تێکردبوون ، بەلام وادیارە زانایانی بەغدا ئەم کارەیان بە مەترسی زانیوە بۆیە هەرجارەی بە بیانوویەك هێرشیان کردووەتە سەرو لای خەڵکان ئابڕویان بردوە ، پاشان سوڵتانی عوسمانی و شای ئێران خۆشکەری ئەم ئاگرە بوونە بۆ سەرکوت کردنی ئەم جوڵانەوەیەو لە باربردنی . لە دوای وتووێژ لە نێوانی ئێران و عوسمانیان لەسەر داوای حکومەتی شاە لە(بابی عالییەوە)

فەرمانێك دەردەكرێ بە دوورخستەوەی حوسێن بەهایی و یارانی لە بەغداوە بۆ ئەستەمولّ (٥٠) .

لە رۆژی ٢١ نەورۆزی سالّی ١٨٦٣ م حوسێن بەهایی ویارانی ئاهەنگی جەژنی نەورۆزیان لە بێستانی (وەشاش) نزیك بەغدا دەگێڕاو لەم كاتەدا بوو نێردراوێكی نامیق پاشا دێتە لای حوسێن بەهایی كە سەردانی سەرای حكومەت بكات لە مەڕ كارێكی گرنگەوە ، بۆ بەیانی بەهاء چووە سەرای ، نامەیەكیان داێ كە لە (صدر الاعظم)وە بۆی هاتبوو كە بانگهێشت كراوە بۆ ئەستەمولّ و بڕێ پارەشیان داێ بۆ خەرجی رێگاو بان ، پاش مانگێك بەهاو بڕێ یارانی كەوتنە رێ و لە رێگای (كەركوك — موسلّ — دیار بەكر)ەوە گەیشتنە ئەستەمولّ و پاش چوار مانگ حكومەتی عوسمانی بردیانیە شاری(ئەدرنە)و لێرەدا ئاژاوە كەوتە نێوان بەهاو(صبح ازل)ی برای سەبارەت سەرۆكایەتی كردنی بابییان و كۆتایی كێشەكەیش هات بە بوونیان بە دوو بەشەوە ، گرۆیەكیان ئەوانەی كەوتنە شوێن بەها ناونران (بهائیە)و ئەوانی تریش كە بوونە لایەنگری (صبح ازل) ناونران (الازلیە)(٥١) .

لە سالّی ١٨٦٨ م حكومەتی عوسمانی و سەفارەتی ئێران رێككەوتن بەجیاكردنەوەی ئەم دوو گرۆیەو بۆئەم مەبەستە

بەهائوڵڵاو یارانی کەژمارەیان ٦٨ کەس بوو ، رەوانەی شاری (عەکا) کران و سوبح ئەزەل و یارانی کە ٣٠ کەس دەبوون نێردرانە (دوورگەی قوبرص) . لە ٢٨ ئایاری ١٨٩٢ م بەهائوڵڵا لە (عەکا) کۆچی دوایی دەکات کە تەمەنی٧٥ ساڵان بوو(٥٢) .

لەپاش کۆچی دوایی حوسێن بەهایی چەند نووسراوێك بە جێمان لەوانە (الایقان)و(جواهر الاسرار)و (الاقدس) و (الطرزات) و(الاشراقیات)و(الالواح)و(الکلمات المکنونه)، بەڵام سەیر لەوەدایە سەرچاوەکانی بەهائییە دەڵێن ((ئەم زاتە نەچووەتە هیچ خوێندنگایەك تەنیا ئەو خوێندنەوە کەمەی نەبێ کە بریتی بووە لە چەند دەرسێك لە ماڵەوە فێر کراوە ، لە منداڵییەوە هۆشمەندو زیرەك و بلیمەت بووە ،جگە لەوەی کەمەندکێشێکی مەعنەوی وای بووە کەسانێکی زۆری کەمەندکێشی خۆی کردوە ، لە مێژووی ١٨٤٤ م کە (باب) دەستی کردە بڵاوکردنەوەی دەعوەتی خۆی بەهائوڵڵا ئەو کاتە تەمەن ٢٠ سڵان بووە)) (٥٣) .

پاش کۆچی بەهائوڵڵا کوڕە گەورەکەی ، عەباس ئەفەندی نازناو بە عبدالبهاء)بووە جێنشینی و سەرپەرشتی بەهائیانی گرتە دەست و توانی لە ماوەیەکی کورتدا تایەفەی بەهائییە بەرەو پێشەوە بەرێت وبزاڤەکەی لە بزاڤێکی ناو خۆوە بکاتە بزاڤێکی جیهانی و خەڵکان بانگهێشت بکاتە سەر بیروباوەڕەکانی .

شـایانی باسـه سـاڵی بەهائییـه دابـەش ببووەسـەر ١٩ مـانگ و هـەرمانگێكیش بەسـەر١٩رۆژدا و ئەمـەش نـاوی ١٩مانگەكەیانە(بهاء)), (جلاء), (جمال) (عظمة), (نـور), (رحمـة), (كلمات), (كمال), (اسماء), (عزة), (مشیة), (علم), (قدرة), (قـول), (مـسائل), (شـرف), (سـلطان), (ملـك), (عـلا). هـەروەها نـاوی رۆژانـی هەفتەشـیان بـەم جـۆرە بـوو (حـلال),(جـلال), (كـەمال), (فضال), (عدال), (استجلال)(استقلال)(٥٤).

ئایین و باوەڕی بەهاییان:

ئـایینی بـەهایی خـۆی بـە ئـایینێكی ئاسمـانی دەزانێـت و بانگهێشتی یەكتاپەرستی دەكات و كتـێبی پیرۆزی خـۆی هەیـە لـە پەرستن و نوێژو رۆژووگرتن كە بانگهێشتكەری ئەم ئایینە نوێیـە مـیرزا حوسـێن عـەلی نـوری ناسـراو بـە بـەهائوڵلا یـا حوسـێن بەهاییە.وەك دەڵێن لەم ئایینەدا كاهن و رەبەن و پیاوی ئـایینی و ئـەولیاو كەسـانی پـیرۆز نیـە,هـیچ مەراسـیمیكی ئـایینی لـە ئـارادا نیـە,لـە پەرسـتندا,بـەڵكو نوێـژی بـە تـەنێ بـەڕێوە دەچـێ, ئەحكامەكانیـشی زیـاتر گرنگـی بـە خاوێنكردنـەوەی نـاخی مرۆڤەكان دەدات نەك سزادانی ,بنـەمای پەرستنەكە بریتییـە لـە خۆشەویـستی خـوا, دان بـە هـەموو دینەكانـدا دەنـێن و هـەوڵی

یەکێتی مرۆڤەکانی دونیا دەدەن .لە سەر رۆژمێری خۆیان یەك مانگ رۆژی تێدا دەگیرێ لە هەندێ سەرچاوە ناوی ئەم مانگە بە (علا)هاتوە لە شوێنی تر بە مانگی بەهایی ناودەبرێت کە لە ٢ی مارس ئادار دەست پێدەکات هەتا ٢١مارس ئادار بۆیە بەهائیان مانگی نەورۆز و یەکەمین رۆژی سالّی تازەی کوردی بە پیرۆز رادەگرن.ئەم مانگە کۆتایی مانگەکانی بەهاییانە. لە کاتی بەرۆژو بوونیان خواردن ناخۆن هەر لە رۆژهەلات تا رۆژئاوا بوون لە رۆژی نەورۆز کۆتایی بە رۆژوەکانیان دەهێنن.(٥٥)

ئایینی بەهایی لە ولاّتانی رۆژهەلاّتی ناوین پەسەند ناکرێو گەلێ دژایەتی و بەوەش تاوانبار دەکرێن کە پەیوەندییان بە ئیسرائیل و دەولّەتانی داگیرکەری وەك رووسیاو بریتانیا هەبووەو ئەم ئایینە نوێیەیان بۆ دامەزراندون بۆ بەربەرەکانی موسلّمانان. بەلاّم بەهاییان ئەم تۆمەتانە دەدەنە دواوەو دەلّێن هیچ پەیوەندییان بە ئیسرائیلەوە نیە ,هەرچەندە شوێنە پیرۆزەکانیان دەکەوێتە ناو خاکی ئەو ولاّتەوە,چونکە بەهائوللاّ لەسالّی ١٨٦٨م بەفەرمانی خەلیفەی موسلّمانان سولّتان عبدالعزیز لە قەلاّی عەکا بەندکرا بە فیتی بالّیۆزی حکومەتی قاجاری و لەسالّی ١٨٩٢م لە دەوروبەری عەکا بەهائوللاّ کۆچی دوایی دەکات و لەوێ دەنێژرێ و ئەو جێگایەش دەبێتە قیبلەگای یارانی,بهاییان دەلّێن

ئێمه ۸۰ ساڵ بەرلە دروست بوونی دەوڵەتی جوولەکە نیشتەجێی ئەو شوێنانە بووین.جگە لەمە موسڵمانان بابییەو بەهاییەو سەرهەڵدانی بیروباوەرەکەیان دەدەنە پاڵ سیخوڕی رووسی کیناز گۆرکی کە خۆی کردبووە موسڵمان و ناوی عیسای نەکرانی لەخۆ نابوو,لەکۆڕوکۆبوونەوە ئاینییەکانی کازمی ڕەشتی ئیمامی شەیخییاندا ئامادە دەبوولە شاری بەغدادو هەرلێرەشدا کاتێ سەیید عەلی محەمەد شیرازی دەهاتە ئەم کۆڕە ئایینیانەی سەیید کازمی رەشتی لێرەدا بوو ئەوی ناسی و بە مەهدی چاوەڕوانکراوی لە قەڵەم دا بۆ جودایی خستنە نێو موسڵمانان.

ژمارە و شوێنی بوونیان:

زۆربەی پەیرەوانی بەهائیان لە سەرەتای دەرکەوتنیان کەوتبوونە ئێران، پاشان بە شێوەیەکی پەرتو بڵاو کەوتونەتە زۆر وڵات و هەرێمی جیا جیا تا ئێستا هیچ ئامارێکی وردو باوەڕ پێکراو لە بەر دەستدا نیە بۆ ئەوەی بسەلمێنێ کە چەند لە پەیرەوانی ئایینی بەهایی لە جیهاندا هەن بەلام بە پێی هەندێ سەرچاوە بەهائیان زۆریان لە ئێراندا هەن کە بە دەیان هەزار کەس مەزندە دەکرێن جگە لەم وڵاتانەی عیراق و کوردستان و لوبنان و سوریا و فەلەستین و میسردا هەن (٥٦) ئەمڕۆ ئایینی بەهایی بووەنە ئاینێکی سەربەخۆی جیهانی و پەیڕەوانی لە(

٢٣٥)دەوڵەتــدا بلاوبونەتــەوە, چــەندین رەگــەزی هەمــەجۆری لــەخۆگرتووە, لەبــەر ئــەم هۆیــە سەرچــاوەکانیان ئامــاژەدەدەن کەژمارەیان لەم سەردەمەدا دەگاتە شەش ملیۆن کـەس و زۆربـەی دەوڵــەتانی جیهــان دانیــان پێــداناون جگــە لــەوەیش یەکــە ئیدارییــەکانیانی بیروباوەڕیـان بـە زوویـی بلاودەبێتـەوە .کـە لـەم دوایەدا وڵاتی میسر دانی بە بوونیاندا ناو رێگا بـەو رێکخراوانـەی بەهائیان درا بە ئازادانە رێورەسم و داب و نـەریتی خۆیـان جێبـە جێ بکەن کە پێشتر وڵاتی میسر بە بڕیاری کۆماری ژمـارە(٢٦٣)ی ساڵی ١٩٦٠ جێگـاو کـوڕو کۆبوونـەوەکانیان داخـست (٥٧) هـەروەها بـەهائیان لـە چـەند وڵاتێکـی ئـەفریقاش مـەحافلی خۆیـان هەیـە وەك لە ئەسیوپیا لـە شـاری ئـەدیس ئـەبابا، ئۆغەنـدا، زامبیـا کـە ساڵی ١٩٨٩ کـۆنگرەی سـاڵانەی خۆیانیـان تێـدا بەسـت، باشـووری ئەفریقا لە شاری جوهانسبێرگ. لە سدنی ئوستڕالیا، لـە لەنـدەن و پاریس. ڤیەنا و فرانکفۆرت و شاری شیکاگۆی ئەمریکا گەورەترین پەرسـتگەیان هەیـە پێـی دەڵـێن (مـشرق الاذکـار) ژمارەیـان لـە ئەمریکا بە یەك ملێون کەس زیاتر مەزنـدە دەکـرێ بـە سـەر ٦٠٠ کۆمەڵە دابەش بوونە.ئەوەی شایانی باسە بـەهائیان نوێنـەرێکیان لـە رێکخـراوی نەتـەوە یەکگرتوکانـدا هەیـە بـە نـاوی (فیکتـو دی ئارخو)هەروەها لە رێکخراوەکانی ئـابوری نەتـەوە یـەکگرتوەکان و

ڕێکخـراوی ژینگـەو چاودێری دایـك و منـداڵ وجگـە لـە چـەندین ڕێکخـراوی تـر ئەنـدام نوێنەرایـەتی خۆیـان هەیـە لەگـەڵ چـەند سەندیکای تایبەت بە خۆیان(٥٨)

شایانی وتنە وەزارەتی نـاوخۆی عـیراق فرمانێـك دەردەكـات بـە گوێرەی ئـەو فرمانـە هـەموو چالاکیەکانی بـەهائیان لـە عێراقـدا قەدەغە دەكات بە پشت بەستنی بە برگەی ١٦ لە مـاددەی چـوارەم لە یاسای ئاسایـشی نیـشتمانی ژمـارە(٤)ی سـاڵی ١٩٦٥ بـۆ داخـستنی مـەکۆگاکانی بـەهائیان لـە عێـراق و دەسـت بـە سـەرا گـرتنـی کەلوپەلـەکانیان. هـەروەها ڕژێمـی بـەعس لـە سـاڵی ١٩٧٠ بڕیـاری ژمارە(١٠٥)ی.

سـاڵی ١٩٧٠ بـە نـاوی (مجلـس قیـادة الثـورة) دەردەکـات بـۆ قەدەغەکردنی چالاکیەکانی بەهائیان کـە تێـدا هـاتووە نـابێ هـیچ کەس ولایـەنێك چالاکی ئـەنجام بـدات وکـەس بـۆی نیـە کتێـب و بڵاوکراوەی بەهائیان بڵاوبکاتەوە (٥٩)

دەبیـنین ئـەمڕۆ بـەهائیان لـە سـایتەکانەوە رونکـردنـەوەو بڵاوکراوەیان هەیە بەرامبەر بەو خەڵکانـەی دەیانـەوێ لە ئـایینی بـەهائیان بگـەن یـان دژی دەنووسـن بـۆ نموونـە لـە سایتێك بـە عـەرەبی نووسـراوێك بڵاوکراوەتـەوە بـە ناونیـشانی(حقـائق عـن الـدین البهـائی)(٦٠) . نووسـەر دەڵـێ ئـایینی بـەهائی ئـاینێکی

جیهانی سەر بە خۆیە و پەیڕەویانی زیاتر لە ٢٣٥ دەوڵەت بڵاوبوونەتەوە زیاتر لە ٢٣٠٠ رەگەزی جیاوازی لە خۆ گرتووە لە گەلانی سەر زەوی و ئاینێکی بەربڵاوە، بڕوای بە تاقە خوایەك هەیە لەگەڵ یەکسانی مرۆڤەکان و بڕوای بە هەموو ئایینە گەورەکان هەیەو سەرچاوەشیان خواییە و حاڵی حازر ژمارەی پەیرەوانیان ٦ ملیۆن کەس دەبێت و زۆربەی دەوڵەتان دان بە تەشکیلاتی ئیداری بەهائیان دا دەنێن و ئاینی بەهائی زۆربە خێرایی لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەوە بڵاودەبێتەوە. نوێیی ئەم ئایینەو نەچوونە بنج و بناواینەوە بە تایبەتی لە وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوین بوەتە هۆی پەیدا بوونی پروپاگەندە و نووسینێکی زۆری هەڵە لە بڵاوکراوە وکتێب و رۆژنامەکاندا. کە وابوو بەهائیان بەر پەرچی نووسینەکانی نەیارانیان دەدەنەوە و بەرگری لە ئاینەکەیان دەکەن بە هەر شێوەیك لە شێوەکان دەڵێن ئێمە یەکتا پەرستین و ئاینەکەمان ئاسمانیەو نوێژو رۆژو کتێبی پیرۆزی خۆمانمان هەیە ئەوانەی دەستگیری ئاینەکەمانن لە هەموو میللەتێکی تێدایە لە هەموو جۆرە زمان و کەلتورێك و چین وتوێژێك و لەمانەیش مەکۆگایەکی جیهانی و یەکگرتو پێك دێت و لە لایەن دەوڵەتانەوە رێزی لێدەگیرێ بەوەی رێکخراوێکی جیهانی یەو پەیوندی بە حکومەتەوە نیە.بەلای ئەو نووسەرەوە

بیروباوەڕی بەهائی یەکە ڕێگایەکە بۆ ڕزگار بوونی مرۆڤ و یەکێتی عالەم و چاودێری بەرژەوەندی هەموو مرۆڤەکان دەکات بە بێ جیاوازی. ئەم ئاینە لە کاتێکدا پەیدا بوو کە خەڵکان لەو باوەڕەدا بوون بە گەڕانەوەی مەسیح و سەرگەرمی دەرکەوتن (ساحیب زەمان) بوون هەردوو لا موسڵمان و فەلەیان لەو باوەڕەدا بوون کە چەرخێکی روحی نوێ دەست پێدەکات هەر وەك لە کتێب و بیروباوەڕەکانیاندا ئاماژەیان پێداوە.

شوێن وجێگاو ژمارەی بەهائیان لە عێراق و کوردستاندا:

بەهائیان بە زۆربەی لە شارەکانی وەك (دیالە - باقوبە)و (بەغدا) و(بەسرە) بە چڕی هەبوون و دەژیان،بەڵام زۆر بە کەمی لە شارەکانی کەرکوك و هەولێر دەبیندران لە بەر دووری ئەم دوو شارە لە سنووری ئێرانەوە، ئەمەش خشتەی سەر ژمێری عێراق و کوردستانە ئەگەرچی ئەم سەر ژمێریە هی ساڵی ١٩٦٥ ڕێژەی بەهائیان دەست نیشان دەکات باسی لە بەهائیانی کەربەلاو سلێمانی نەکردوە(٦١)

ناوی ناوچه	ژمارەی دانیشتوانی	ژ. بەهائیان	ڕێژەی
١- دیاله/ئەبو سێده	١٨،٤٠٠	٤٦	٢٥و٠/٠
٢- بەغدا/کەراده شەرقیه	٣١،٢٥٠	٢٤١	٠٨و٠/٠
٣-بەغدا/ئەعزەمیه	١٥٤،٢٨٥	١٠٨	٠٧و٠/٠
٤–بەغدا/ڕسافه	٢٠١،٦٦٦	١٢١	٠٠٦و٠/٠
٥-هەولێر/مەرکەز	٨٠،٠٠٠	٢٤	٠٣و٠/٠
٦-بەسره/مەرکەز	٢٦٠،٠٠٠	٧٨	٠٣و٠/٠
ناوی ناوچه	ژمارەی دانیشتوانی	ژ. بەهائیان	ڕێژەی
٧-دیاله/باقووبه	٩٠،٠٠٠	١٨	٠٢و٠/٠
٨-بەغدا/کازمیه	١٦٥،٠٠٠	٣٣	٠٢و٠/٠
٩-بەغدا/مەنسور	٢٧٠،٠٠٠	٥٤	٠٢و٠/٠
١٠-کەرکوك/مەرکەز	٢١٠،٠٠٠	٢١	٠١و٠/٠

ئافرەتی بەهایی و یەکسانی:

ئایینی بەهایی بە یەکسانی دەڕوانێتە ڕەگەزی نێرو مێ ,بەهائوڵلا لەنووسینەکانیدا پیاوو ژنی بە دوو باڵی باڵندە چواندوە,کە بەم دوو باڵەوە نەبێ ناتوانن بەنێو ئاسمانی زانستەکانی بەهاییدا بفڕن و بگەنە ئامانجەکانیان,لەم ئایینەدا گرنگی بە مافی کوڕو کچ دەدرێ,بەڵام گرنگیەکی زیاتر بە کچان دەدرێت لە بواری پەروەردەو فێرکردن و زانست بەدەست هێناندا,چونکە لە پاشەڕۆژدا دەبێتە یەکەم مامۆستای منداڵانی ,بەهائوڵلا لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا ئەمەی ڕاگەیاند کە جارێ ئەم بیرۆکانە بەتەواوی وڵاتانی ڕۆژئاوای نەگرتبووەوە,ڕێکخراوەکانی ژنان و بزوتنەوەکانیان دەستی پێنەکردبوو,بۆیە لەم ڕوانگەیەوە نیارانیان قسەی بێ بنەمایان بۆ هەڵدەبەستن,بەتایبەتی بۆ خانمی زەڕین تاج چونکە پێشتر ئەم خانمە خاوەنی ڕاستەقینەی یەکسانی مافەکانی ئافرەتانە لە سەردەمی (حەزرەتی باب) لە وڵاتی ئێران و دەکەوێتە بەر تیرو توانجی کۆمەڵگەکەی.

سەرەنجام:

لە پاش لێبوونەوە لە خوێندنەوەی ئەم لێکۆڵینەوەیە دەگەینە چەند ڕاستیەك لەوانە: بابییە بزاڤ و بیروباوەڕێکی ئایینی و

سیاسی گەڵ کۆنە و بە هۆی سەید عەلی محەمەدی شیرازی (باب) زیندوو کراوەتەوە ، لە ناوچەکانی ئێران و پەیوەندییەکی بە تۆڵی هەبووە بە بیروباوەڕی شەیخییەی شێخ ئەحمەدی ئەحسائی و پاشان پەلوپۆی هاویشتووەتە ناو خوارووی عێراق و بەغدا، شاروشارۆچکەکانی کوردستانی رۆژهەلأت بە تایبەتی کرماشان و دەوروبەری کە چەندین بیروباوەڕی ئاینە باتنی یەکانی تێدایە وەك ئەهلی هەق وعەلی ئیلاهی و زەردەشتی و پاشان پەلوپۆی هاویشتتووەتە یەك دوو شاری کوردستانی باشوور وەك کەرکەك و سلێمانی ، کە کاریگەری بیروباوەڕەکە بەسەر دانیشتوانی یاخود پیرەکانی ئەهلی هەق و هەقەکانی سەرگەڵوەوە بووە ، لە کاتی هاتنی (بەهائوڵلأ) بۆ شارەزووروسلێمانی و چوونی بۆ تەکییەی خالیدییەی مەولانا خالیدی نەقشبەندی شارەزوری و گیرسانەوەی بۆ ماوەی دوو ساڵ لەو دەڤەرەو بە تایبەتیش لە سەرگەڵو کە سەرچاوەکان ئاماژەی پێدەدەن . هەروەها خاڵێکی تری گرنگی ئەم جۆرە جولأنەوانە ئەویەو دەگەڕێتەوە بۆ ئەو زوڵم و زۆرەی لە خەڵکان کراوە لە ناوچەیەکدا یاخود لە ولأتێکدا بە تایبەتیش کۆمەڵ و گرۆیانێك کە خاوەن بیروباوەڕی تایبەت بە خۆیان بوون لەو ولأتەو ناوچانەدا وەك گرۆی بابییە کە مێژوویان گەڵ کۆنترە لەم مێژووەی کە باس لە راپەڕینەکەیان دەکرێ، زیاتریش ئەم جۆرە بزوتنەوانە لە دژی ئومەوییان بەرپا بووە پاشان عەبباسییان چونکە مافی خەڵکانێکی زۆریان داگیر

کردبوو لەبەر ئەوەی عەرەب نەبوون هەرچەندە ئەم خەڵکانە بوونە موسڵمان یانیش رەنگو بۆی موسڵمانیان گرتبوو ، بۆ دامالّینی ئەم دەمامکەو هەناسە هەڵکێشان و گەڕانەوەی مافە زەوت کراوەکانیان ئەم شۆرشانە بە ناو ئایینی و پەیدا بوونی مەهدی وخۆئالاّندنیان بەم چەمکەوە تین وگڕی زیاتر بەو کەسانە داوە کە بەشداری ئەو جۆرە بزاڤانا بوونە. هەمدیس بۆ چوونە جیاوازەکانی شیعەکان لە مەڕ ئیمام و ئیمامییەتەوە و چۆنیەتی روانینیان سەبارەت بەم بابەتە هەستیارە چەندین گرۆی جیاجیاو بیرو هرزی دژ بە یەك پەیدا بوون و لەپشت ئەم قەیرانەیشەوە کۆمەڵە خەڵکانێك هەبوونە، توانیویانە سوود لەم هەلانە وەر بگرن بۆ دووبارە پەیدابوونەوەیان لەسەر شانۆی رووداوەکان کە پێشتر خاوەن ئایین و دەسەلاّت و بیروباوەڕی دوور لە شیعە و شیعەگەری بوون و، خاوەن تایبەت مەندێتی خۆیان، لە بارەکانی رۆشنبیری و کۆمەلاّیەتی و ئابووری لە دەست دابوو، یانیش بە هۆی فشارەوە سەربەست و ئازاد نەبوون ، بە هۆی ئەم جولاّنەوە ئایینی یانەوە توانیویانە هەندێ جار سەریان بەرز بکەنەوە ئەگەرچی دووچاری کوشتن وبڕین و ئەنفال کردن هاتبن، هەروەها لە روداوەکانی ئەم جۆرە بزاڤەوە بۆمان دەردەکەوێ کە گرنگییەکی زۆر بە ئافرەت دراوە بۆ بەشداری کردن و دەربڕینی بیروڕای خۆی وەك مرۆڤێك بۆ بەدەست هێنانی برێك لە ئازادییەکانی ، هەروەها بۆ جۆش وخرۆشی

خــستنه دڵــی ئــەو كەســانەی كــە دەبوونـــە پێــشمەرگەی ئـــەم بیروباوەڕانــەو شـان بـە شـانی یـەكتر كاریـان دەكـرد بـۆ گۆڕانكـاری كردن لە نـاو كۆمـەڵگادا و نەهێـشتنی دیـاردە نارێـك وناڕاسـتەكان كــەزۆرجار پەیــدا بــوون بــۆ كوێیلــە كردنــی خــەڵك و ســەرلێی شــێواندنیان و دوورخــستنەوەیان لــە مافــەكانی ژیــان . تاقــە چـەكێكیش بـە دەسـتی خەڵكانـەوە بـووبێ ، ئـایین و بیروبـاوەڕی ئـایینی بـووە كـە بتـوانن لـەم ڕێگایـەوە دەسـت بـە جموجـووڵ و سەرهەڵدان بكەن خۆیان بخزێننە نـاو ئـەو جـۆرە شۆڕشـە ئـایینی یانە هەرچەندە لە ڕواڵەتدا شۆڕشەكان ئایینی بوونە.

سەرچاوە و پەراوێزەکان:

١ – سەلام عەبدولکەریم عەبدوڵڵا، بزوتنەوەی شعوبیەت لە مێژووی ئیسلامدا، وەزارەتی رۆشنبیری، بەڕێوبەرێتی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوە .

٢ – الدكتور جميل صليبا، المعجم الفلسفي بالالفاظ العربية والفرنسية والانكليزية واللاتينية ،ج/١ ، مطبعة دار الكتاب اللبناني ، بيروت ١٩٧٨ ص ٢٠ – ٢٣ .

٣- ضاري محمد الحياني، البهائيه حقيقتها واهدافها، مطبعة دار العربيه، بغداد ١٩٨٩ ص ٢٧.

٤- سەرومر عەبدولرەحمان، ئیمامی دوازدەهەم (مەهدی) لە بیری ئاینی سیاسی شیعەی ئیمامیدا، گۆڤاری سەنتەری. لێکوڵینەوەی ستراتیجی کوردستان دۆسێی ئیسلام ل ٧

٥– هەمان سەرچاوەی پێشوو، المعجم الفلسفي جميل صليبا ص ٤٤

٦– الدكتور عادل عوا ، منتخبات اسماعيلية ، مطبعة الجامعة السورية دمشق، س ١٩٥٨، بروانە پێشەکی کتێبەکەی.

٧– توفیق وەهبی، چەند لاپەڕەیەکی دەسنووسی تایبەت کە پاش کۆچ کردنی کەوتە دەستم و لام پارێزراوە.

٨– الدكتور. محمد مفيد آل ياسين ، الحياة الفكرية في العراق في القرن السابع الهجري، الطبعة الاولى ، الدار العربية للطباعة ، بغداد ١٩٧٩ ص ١٧ – ٢١ .

٩- هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕەکانی ٣٢ – ٣٣ .

١٠– پرۆفیسۆر E. J. ئەسلەمونت ، بهاء الله و دوری نوی ، وەرگێڕانی م . جودت بغداد ، چاپخانەی مەعاریف ١٩٣٣ ، ل ١٩

١١- البهائيه وحقيقتها واهدافها ص ٣٦.

١٢– الدكتور علي الوردي، لمحات اجتماعية من تأريخ العراق الحديث، الجزء الثانى، مطبعة الارشاد، بغداد س ١٩٧١ ص ١٣٤ – ١٣٧

١٣– المحامى عباس العزاوى ، تأريخ العراق بين احتلالين ، الجزء السابع ، شركه التجاره المحدوده بغداد س ١٩٥٥ ، ص ٧٢.

١٤- رشيد الخيون، الاديان و المذاهب بالعراق، منشورات لسان الصدق ط ٢٠٠٥ ص٢٥٢ و ص٢٥٦

١٥– الاعلمي ، العلامة الحاج الشيخ محمد حسين الاعلمى الحائرى، من اعلام القرن الرابع عشر المتوفي سنة ١٣٩٣ ه ، دائرة المعارف، مطبعة دار التعارف بيروت لبنان ١٩٥٩ ، ج/ ١٣ /ص١٢.

١٦– عبدالحميد العلوضي ، الباطنية وتياراتها التخريبية ، دار الشؤون الثقافية العامة بغداد ١٩٨٩ ص ٢١٢.

١٧- بڕوانه دائرة المعارف الاعلمی، ج/١٣/ ص/١٨

١٨- بهاءالله و دوری نوی، ل ٢٣ ، ٢٤

١٩- دائره المعارف الاعلمی ج/١٣ ص ١٣ و ١٤.

٢٠- بهاءالله و دوری نوی ، ل ٢٤ ،٢٥

٢١- بڕوانه دائرة المعارف الاعلمی ، ج/١٢ ص١٨

٢٢- بڕوانه دائرة المعارف الاعلمی ، ج/١٣ ص١٥

٢٣- بهاءالله و دوری نوی ، ل٢٥ هەروەها دائرة المعارف الاعلمی، ج/١٣ ص١٥

٢٤- دائرة المعارف الاعلمی ، ج/ ١٣ص١٦

٢٥- الدكتور علي الوردي ،لمحات اجتماعية من تأريخ العراق الحديث ، الجزء الثانی الفصل الخامس ،ص ١٥٢ ئەم بەشەم كورت كردوەتەوە وەك سەرچاوەیەكی سەرەكی وەرم گرتووە ، هەروەها بڕوانه عەباس عەزاوی العراق بين احتلالين ج/٧ ص ٧٢

٢٦- درایڤەرو كورد، كۆمەڵەی پێنج وتار، وەرگێڕانی ئەنوەری سوڵتانی چاپخانەی شڤان سلێمانی.

٢٧- سەبارەت بە سێدارەدانی عەلی محەمەدی شیرازی، درایڤەر بە هەڵدا چووە ناوی تیرەی شقاقی هێناوە. بەڵكو راستیەكەی لە لایەن پۆلێكی سەربازی(ئەرمەنی) یەكانەوە درایە بەر گوللە

هەروەكو لەم نووسینەدا باسم كردوە. بەڵام ئەنوەری سوڵتانی كە وەرگێـری ئـەم كتێبـەی درایڤـەرە لـە پـەراوێزی ژمـارە(١٢)دا نووسـیویە: بابیـەكان فیرقەیـەكی ئـایینی – سیاسـی بـە بـیرو بۆچـوونی پێـشكەوتن خـوازەوە بـوون و دژ بـە زوڵـم و زۆری سیستەمی حكومەتی قاجارەكان خەباتیان دەكرد، دژایەتی كردنـی بابیـەكان لەگـەڵ پێداویـستی دەزگـای روحانییەكانـدا، بـووە هـۆی یەكگرتنی مەلایانی شیعە لەگەڵ دەرباری قاجارِ و فەتوای ئەم و سوپای ئەو پێكەوە، ریشەی پەیرەوانی بابیـان دەرهێنـا، پاشماوەی بابیەكان واتە بەهاییەكان گەرچی لـە بـارەی ئایینـەوە خۆیـان بـە درێژەی ئایینی باب دەزانن، بـەڵام لـە بـاری هەڵوێـستی سیاسـیەوە گـەلێك لـە عەدالـەت خـوازانی بـابی جیـاوازن. دوای چـەند كوشتارێكی گشتی لـە سـەردەمی ناسـرەدین شـای قاچـاردا(١٨٤٨ تـا ١٨٩٦). لە بابیەكان كرا، ژمارەیەكی زۆریان لێكوژرا، دوا سـەنگەری بابیەكان قەڵای (چـەهریق) بـوو لـە دەورو پـشتی سـەلماس – ئـەو شـوێنەی دواتـر لـە بزوتنـەوەی سمكـۆی مەزنـدا شـوێنایەتیەكی گرنگی پەیدا كرد، هێزی دەوڵەتی ئێـران بـە سـەرۆكایەتی(عـەزیز خـانی سـەردار مـوكری)، ((سـردار كـل)) ی سـوپای ئێـران لـە سەردەمی ناصرەدین شادا، كە خـۆی كورد بوو خـەڵكی ناوچـەی موكریـان بـوو، قـەڵای چـەهریقیان لـە بابیـەكان گـرت و تـا دوا

کەسـیان لێکوشـتن. بروانـە ل ١١٩ درایڤـەرو کـورد پـەراوێزی ژمارە(١٢) .

٢٨- درایڤەرو کورد، وەرگێرانی ئەنوەری سوڵتانی ل ٩٧ - ٩٨

٢٩– محمد علي سلطاني، ایلات و طوایف کرمانشاهان، جلد /٢، تهران س ١٣٧٢ ، لاپەڕەکانی ٦٢٨ و ٩٠٧.

٣٠- الحدیقه الناصریه فی تاریخ و جغرافیا کردستان، علی اکبر کردستانی ، ترجمه جان دوست، دار اراس للطباعة والنشر اربیل ٢٠٠٢ ص ١٤٤ الی ١٤٨.

٣١- هەمان سەرچاوەی پێشوو ص ١٩٤.

٣٢- دائرة المعارف الاعلمی ، ج/١٣ ص٢٣ – ٢٤

٣٣- بهاءالله و دوری نوی ، ل٢٧

٣٤- هەمان سەرچاوە ، ل ٢٧

٣٥- دائرة المعارف الاعلمی ، ج/١٣ ص١٣

٣٦– دائرة المعارف الاعلمی ، ج/١٣ ص١٣

٣٧ -- ضاری محمد الحیانی، البهائیه حقیقتها واهدافها.

٣٨- دائرة المعارف الاعلمی ، ج/٤ ص٩٧

٣٩- دائرة المعارف الاعلمی ، ج/٤ ص٩٧

٤٠- دائـرة المعـارف الاعلمـى ، ج/٤ ص٩٩ هـەروەها تەماشـاى لمحـات اجتماعية ، ج/٢ ص ٢٠٤ بكە
٤١– الباطنية و تياراتها التخريبية ، ص ٢١٧
٤٢- لمحات اجتماعية من تأريخ العراق الحديث ج/٢ ص/ ٢٠ و ٢٢.
٤٣- هەمان سەرچاوە لاپەڕە (٢٠٤) ج/٢
٤٤– العراق بين احتلالين ، ج/٧ ص ٧٤
٤٥- دائرة المعارف الاعلمى ، ج/٤ ص٩٩
٤٦- عەبـدولرەقيب يوسـف، گۆڤـارى رامـان ژ (١١١) ئـابى ٢٠٠٦ ل ١٦٧
٤٧- لمحات اجتماعية من تأريخ العراق الحديث ج/٢ ص/ ٢٠٤ و ٢٠٥
٤٨– مـستەفا عەسـكەرى ، ئاوردانەوەيـەك لـە بزوتنـەوەى هەقـە، چاپخانەى علا ء ، بغداد س ١٩٨٣ ، ل ٦٧
٤٩- العراق بين احتلالين ، ج/٧ ص ٧٤
٥٠-- بهاءالله و دورى نوى ، ل٣٨
٥١- لمحات اجتماعية ج/٢ ص ٢٢٥ و٢٢٦
٥٢- هەمان سەرچاوە ، ص ٢٣٤ هەروەها بهاءالله و دەورى نوى، ل٥٢
٥٣- – بهاء ا لله و دةورى نوى ، ل٣٢
٥٤– دائرة المعارف الاعلمى، ج/٤ ص٩٩ – ١٠٠

٥٥- محەمەد مێرگە سوری، ڕوژنامـەی چاودێر ژ (١١٤) دو شـەممە ٢٠٠٧/٣/١٣ بەهائیەکان، پێناسە، بیروباوەر، بەشی یەکەم..

٥٦- هەمان سەرچاوە، بەشی دووەم ژ (١١٥) دوو شەممە ٢٠٠٧/٣/١٩.

٥٧- لە ماڵپەری w w w islam web com

٥٨- ڕوژنامـەی چـاودێر ژ (١١٥) هـەروەها ماڵپـەری www said net

٥٩- البهائية حقيقتها واهدافها ص ١٤٢ و١٤٣.

٦٠- لە ماڵپەری www gsur com

٦١- البهائية حقيقتها ص ١٤٠.

سەرچاوەکان:

١ – سەلام عەبدولکەریم عەبدوڵڵا ، بزوتنەوەی شعوبیەت لە مێژووی ئیسلامدا، وەزارەتی رۆشنبیری، بەڕێوەبەرێتی گشتی چاپ و بڵاوکردنەوە.
٢ - – الدكتور جميل صليبا، المعجم الفلسفي بالالفاظ العربية والفرنسية والانكليزية واللاتينية ،ج/١ ، مطبعة دار الكتاب اللبناني ، بيروت ١٩٧٨.
٣ - – الدكتور عادل عوا ، منتخبات اسماعيلية، مطبعة الجامعة السورية دمشق ١٩٥٨.
٤ - – الدكتور . محمد مفيد آل ياسين ، الحياة الفكرية في العراق القرن السابع الهجري ، الطبعة الاولى ، الدار العربية للطباعة ، بغداد ١٩٧٩ .
٥ - پرۆفیسۆر E. J. ئەسلەمونت ، بهاء الله و دەورەی نوێ ، وەرگێڕانی م . جودت ، چاپخانەی مەعارف بغداد ١٩٣٣.
٦ - الدكتور علي الوردي ،لمحات اجتماعية من تأريخ العراق الحديث، الجزء الثاني ،مطبعة الارشاد ، بغداد ١٩٧١.
٧ – المحامي عباس العزاوي ، تأريخ العراق بين احتلالين، الجزء السابع ، شركه التجاره المحدوده بغداد ١٩٥٥.
٨ -– الاعلمي، العلامة الحاج الشيخ محمد حسين الاعلمي الحائري، من اعلام القرن الرابع عشر المتوفي سنة ١٣٩٣ هـ ، دائرة المعارف، مطبعة دار التعارف ج/ ١٣ ، ج/ ٤ بيروت لبنان ١٩٥٩.
٩ - عبدالحميد العلوضي ، الباطنية وتياراتها التخريبية، دار الشؤون الثقافية العامة بغداد ١٩٨٩.

١٠ - — محمد على سلطاني، ايلات و طوايف كرمانشاهان ،جلد /٢ ، تهران ١٣٧٢

١١ - — مستەفا عەسكەری ، ئاوڕدانەوەیەك لە بزوتنەوەی هەقە ، چاپخانەی علاء، بغداد ١٩٨٣

١٢ - توفیق وەهبی، چەند لاپەڕەیەكی دەسنووس

١٣- ضاری محمد الحیانی، البهائیة حقیقتها واهدافها مطبعة دار العربیة بغداد ١٩٨٩.

١٤- گۆڤاری سەنتەری لێكۆڵینەوەی ستراتیژی كوردستان. دۆسێی ئیسلام.

١٥- رشید خیون، الادیان والمذاهب بالعراق منشورات لسان الصدق ط ٢٠٠٥.

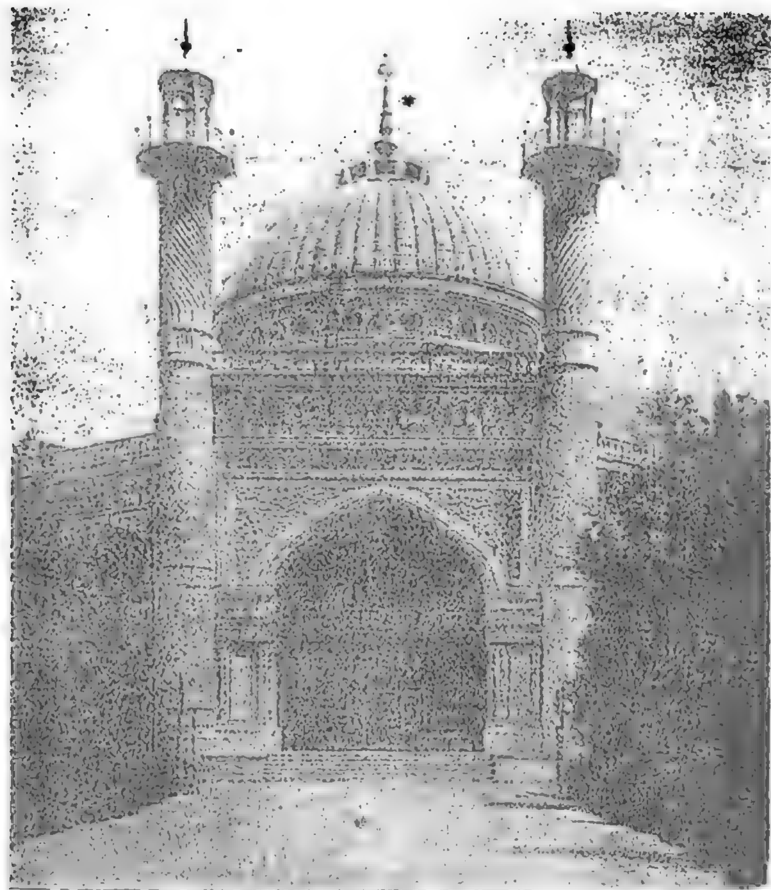
١٦- درایڤەرو كورد، كۆمەڵەی پێنج وتار، وەرگێرانی ئەنوەری سوڵتانی چابخانەی شڤان، سلێمانی.

١٧- على اكبر كردستانی، الحدیقة الناصریة فی تاریخ و جغرافیا كردستان ترجمة جان دوست دار اراس للطباعة والنشر اربیل ٢٠٠٢.

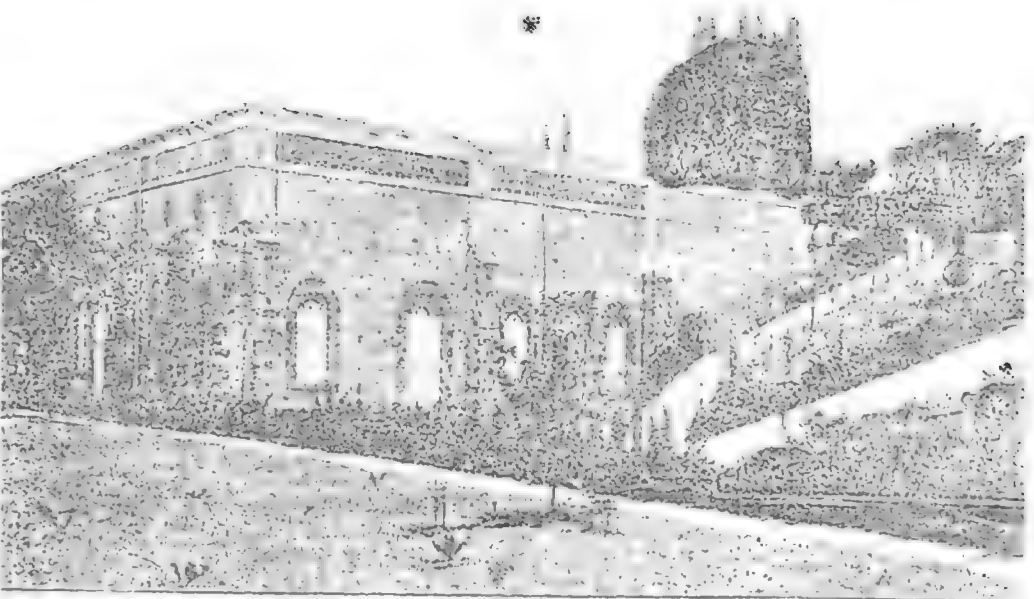
١٨- عەبدولرەقیب یوسف، گۆڤاری رامان ژ (١١١) ئاب ٢٠٠٦.

١٩- هەفتەنامەی چاودێر ژمارەكانی (١١٤) و(١١٥) س ٢٠٠٧..

٢٠- ئەمیر فەرهەنگ ئیمانی، بەهائوڵلا لە كوردستان، وەگێڕانی:دڵشاد كەریم-ئاسۆ،چاپخانەی روون-سلێمانی،س ٢٠١٠.

مشرق الاذکار روسیا

لەحیای کەرمەلدا مەرقەدی حضرەتی باب وعبدالبها

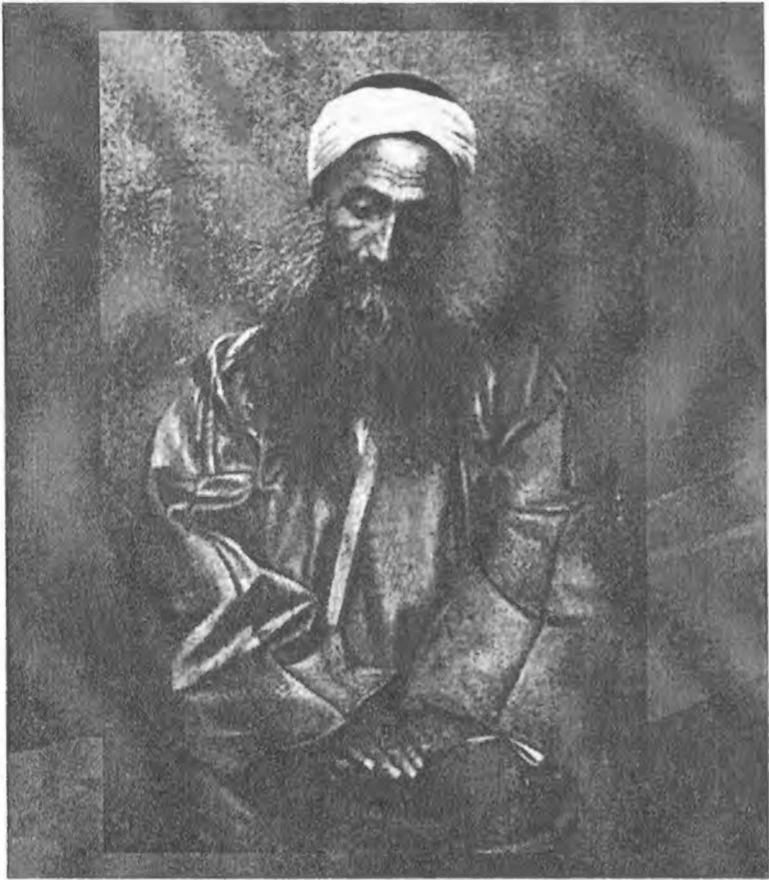

ئەشکەوتی باوەدین (بهاءالله) لە سەرگەڵوو
لەگەڵ پێنج کەس لە بەهائییەکانی بەغدا - ٢٠٠٥/٥/٢٧

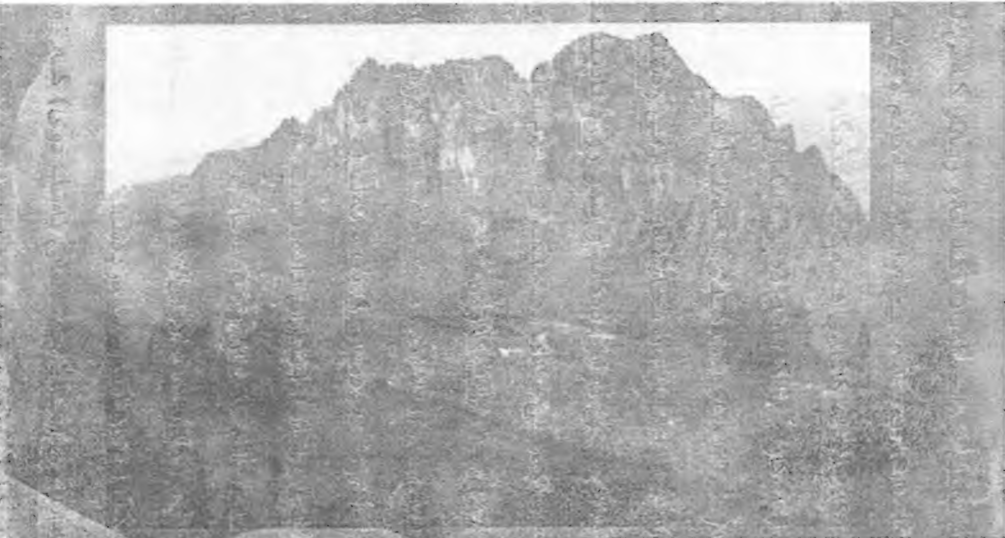

ئەشکەنجەدانی بەهائییەکان

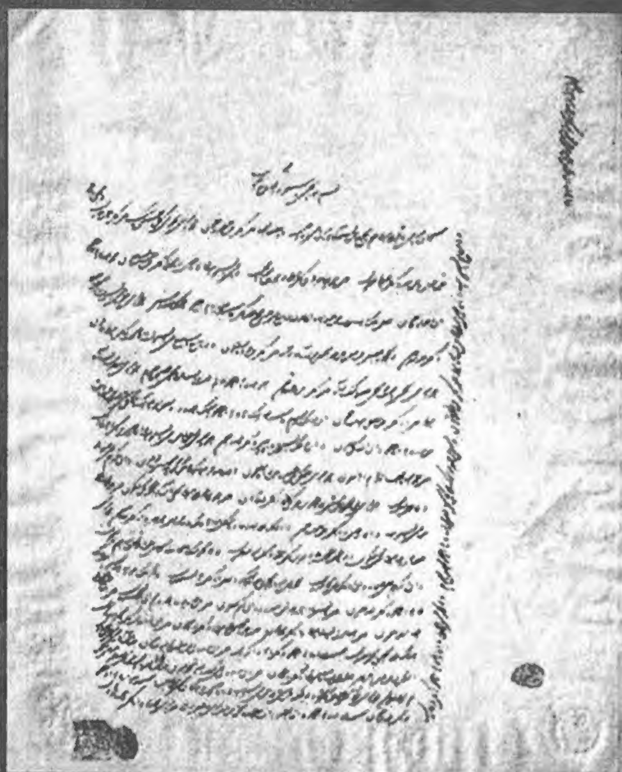
يحيى النوري الملقب بـ(صبحي أزل) عاش (1831-1912م)

جبل سركلو في السليمانية بكردستان العراق الذي اعتكف فيه حضرة بهاء الله مدة سنتين قمريتين (1270-1272هـ) (أبريل 1854-مارس1856م) و عرف به باسم درويش محمد في وقت كان الرئيس الصوري للجامعة البابية يحيى أزل قد أقدم على سلسلة من الأعمال المشينة بمعونة من سيد محمد الإصفهاني التي أدت إلى انقسام الجامعة البابية و انحطاط أحوالها.

صورة نادرة لميرزا يحيى أزل زعيم البيانيين الأزليين مع بعض أفراد عائلته في قبرص في السنوات الأخيرة من حياته.

مخطوط لأحد ألواح حضرة الباب المقدسة